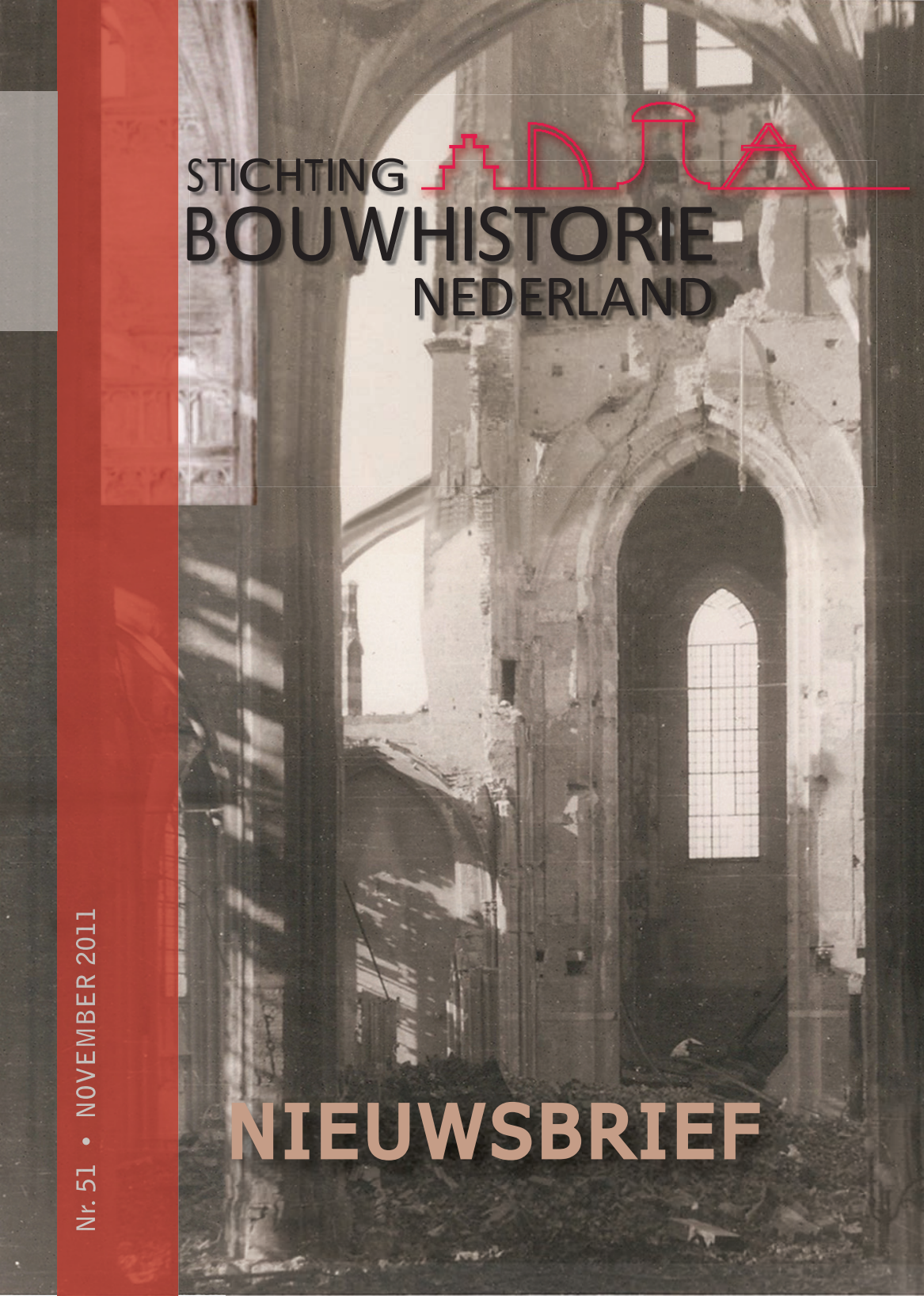

STICHTING

BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nr. 51 • NOVEMBER 2011

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

drs. K.(Koos) de Looff
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: kdelooff@deloitte.nl

secretaris

drs. H.P.(Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 030-2860285 (werk)
tel.: 06-13033264
e-mail: henk.jansen@utrecht.nl
voor vragen, adreswijzigingen etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

penningmeester

drs. F.A.C.(Frank) Haans
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: f.haans@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

drs. K.(Karel) Emmens
tel.: 0418-515228 (werk)
e-mail: k.emmens@kpnplanet.nl

drs. K.J.(Koos) Steehouwer
tel.: 035-6021295 (werk)
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

dr. ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597 (werk)
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

administratie penningmeester

drs. C.(Connie) van den Broek
tel.: 024-3786742 (werk)
e-mail: c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl
gironummer SBN: 273441 t.n.v.
'penningmeester SBN' te Nijmegen

ADVISEURS

drs. J.M.H.(Jean) Penders
tel.: 030-2310743 (werk)
e-mail: j.penders@utrecht.nl

prof.dr.ing. D.J.(Dirk) de Vries
tel.: 033-4217238 (werk)
tel.: 06-52004921
tel.: 071-5272754 (Univ. Leiden)
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

DONATEURS:

U kunt donateur worden van de SBN door jaarlijks minimaal € 15,- (€ 10,- voor studenten) over te maken op giro 273441, t.n.v. penningmeester SBN te Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN, van congressen en nieuwe publicaties door middel van de Nieuwsbrief. Deze verschijnt twee maal per jaar.

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl
Hierop zijn oudere nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 51 · NOVEMBER 2011

Van het Bestuur.....	1
Bond Nederlandse Bouwhistorici.....	4
Bouwhistorische Platforms:	7
8 juni 2011.....	7
21 september 2011.....	11
Verslag Donateursdag 18 juni in Zwolle.....	16
Stichting Bouwhistorie Nederland: twintig jaar!	20
K.J. Steehouwer: SBN 1991-2011.....	20
R. Gruben: Het begin van 50 Nieuwsbrieven.....	29
Symposium SBN.....	35
Artikelen:	36
E.D. Orsel: <i>De makelaar, steunpunt in het schilddak</i>	36
G. Berends: <i>De Grote Kerk van Arnhem in de oorlog</i>	45
B. Kooij: <i>Nederlands oudste verzinkerijen</i>	60
AHF-Jahrestagung in Wittenberg.....	66
Naschrift Tagung.....	70
Boekrecensies.....	71
Korstmossen en muurbloempjes.....	82

VAN HET BESTUUR

Op woensdag 21 augustus 1991 zaten drie heren met een missie bij een notaris in Utrecht: Koos Steehouwer, Ronald Glaudemans en Rob Gruben. Een mooie, zonnige dag, niet alleen wat betreft de temperatuur maar vooral omdat de Stichting Bouwhistorie Nederland werd opgericht. Als formele doelstelling van de stichting werd 'het bevorderen van de publieke belangstelling voor bouwhistorisch onderzoek, evenals het bevorderen van de kwantiteit en kwaliteit van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland' vastgelegd. In de periode voorafgaand aan de oprichting maakten vele professionals zich zorgen over de rol die de bouwhistorie in de monumentenzorg verdiende maar die haar helaas niet werd gegeven. Niet alleen de drie oprichters maakten op deze dag geschiedenis als voorzitter en leden van het eerste SBN bestuur maar ook de andere bestuursleden: Ad van Drunen, Bart Klück, Edsard Kielstra, Jean Penders, Dirk-Jan de Vries en Dick Zweers. Hoe deze start plaats vond, wordt

elders in deze Nieuwsbrief beschreven door de bestuursleden van het eerste uur: Koos Steehouwer en Rob Gruben.

Nu we terugkijken op de periode van twintig jaar mogen we constateren dat in twintig jaar veel is bereikt. Door de periodieke Nieuwsbrief sinds 1992, gevuld met veel goede inhoudelijke artikelen, is onder de bouwhistorici en belangstellenden voor de bouwhistorie een 'sterk merk' neergezet. Vele jaren werk en vooral vele uren inspanning van opvolgende redacties zijn ingezet, met de onmisbare hulp van een groot aantal schrijvers dat een scala aan onderwerpen presenteerde. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de stichting een platform is voor de inhoudelijke discussie. Zo'n platform is er ook letterlijk met de Bouwhistorische Platforms, georganiseerd door de Rijksdienst in Zeist en nu in Amersfoort, waar bouwhistorici elkaar ontmoeten en de nieuwste inzichten uitwisselen. Het zijn deze inhoudelijke discussies die bij een jong vak als de bouwhistorie de wetenschappelijke context hebben gevormd, die nodig is om de constante groei van begrip, kennis en ideevorming mogelijk te maken. In tegenstelling tot de situatie bij een groot aantal andere 'historische' vakken kan ik als relatieve buitenstaander constateren, dat de betrokkenheid bij de ontwikkeling van het vak breed wordt gedragen door alle praktiserende bouwhistorici.

Als er een maatstaf voor actieve deelname bestaat, is die al sinds jaar en dag af te lezen op de donateursdag van onze stichting. Gezien het grote aantal deelnemende donateurs is dit een dag die altijd kan rekenen op een enorme belangstelling, waarschijnlijk door de vaste mix van inhoud en praktijk waarin ambitie een leidende rol speelt.

Dat de ambitie constant op een hoog niveau ligt, heeft de geschiedenis steeds weer laten zien. Na tien jaar was er de eerste hoogleraar Bouwhistorie aan de Universiteit van Leiden. Deze hoogleraar is nu met zijn vakgebied vast ingebed in de academische wereld van de (kunst)historische vakken. Dit formuleert meteen een ambitie voor de komende tien jaar: het zorgen voor een inbedding van het vak in de academische wereld van de bouwkunde en in bredere zin de ruimtelijke ordening. Immers, in de huidige tijd waarin hergebruik in de mode is, is de kennis van de bestaande omgeving en de historische context belangrijker dan ooit te voren. Zonder wetenschap van het aanwezige, kunnen bijzondere bouwhistorische waarden door de drang naar hergebruik eenvoudig verdwijnen. In de afgelopen twintig jaar hebben mijn drie voorgangers elk hun eigen herkenbare periode bij de SBN gekend. Herman Janse was als eerste voorzitter vooral vanuit de inhoud van het vak bevlogen om zijn kennis te delen en het vakgebied een volwaardige, eigen positie te geven. Als architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was hij niet alleen betrokken bij de bouwhistorie, hij kende en werd gekend door een ieder die met bouwhistorie in aanraking was geweest. Hij was een boegbeeld dat zorgde dat de SBN al snel een begrip werd. Zijn opvolger Gijs van Herwaarden kon door zijn positie bij het rijk de SBN ook bij anderen dan bij de direct betrokkenen onder de aandacht brengen. Een hele opgave in een tijd waarin de rijksoverheid haar eigen functieneren kritisch tegen het licht hield en aanpalende vakgebieden wenste samen

te voegen. De basis voor de huidige RCE werd door het rijk gelegd en ook de eerste stappen werden in de politiek gezet om wet en regelgeving die over de monumentenzorg gaan in te bedden in het ruimtelijke recht. Een moeilijke periode breekt aan als in Europees verband het verdrag van Valletta (Malta) wordt aangenomen en een richtlijn over erfgoed wordt geformuleerd. Deze richtlijn wordt in Nederland slechts volledig geïmplementeerd voor het bodemarchief. In het bestuur wordt vaak gediscussieerd over de gevolgen hiervan. Met de komst van Jan van Niekerk vanuit de gemeentelijke overheid, ontstaat een beweging naar meer belangenvertegenwoordiging in de richting van de wetgever. De modernisering van de monumentenzorg is ondertussen een volwaardig onderwerp in de Tweede Kamer geworden met een groot aantal beleidsvoorstellen, waarin ook de bouwhistorie een rol is toebedeeld.

Ook alle inspanningen in het onderwijs door de SBN, zowel bij de Hogeschool Utrecht als de Universiteit Leiden, zijn zeker de afgelopen tien jaar steeds intensiever geworden. Tegelijkertijd is door de inpassing van de monumentenwetgeving in de ruimtelijke ordening een steeds grotere noodzaak ontstaan om niet alleen historisch, maar ook in de ruimtelijke opleidingen het vak van de bouwhistorie in te bedden. Een overgang van de leerstoel Bouwhistorie van Leiden naar Delft is in die gedachtegang voor de hand liggend. Colleges worden daar al gegeven door Dirk de Vries als externe docent. Overigens is dit jaar Gabri van Tussenbroek gestart met colleges Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg in het masterprogramma kunstgeschiedenis bij de Universiteit van Utrecht.

Bij de viering van een kwart eeuw SBN over vijf jaar zal er veel veranderd zijn van de nu bestaande waarden in het bouwhistorische landschap. Omdat niet elke wijziging een verbetering oplevert is het zaak om goed bij deze veranderingsdrang aanwezig te blijven. Door de snelle wereld waarin wij leven waar beleving de boventoon voert, kunnen intrinsieke waarden makkelijk verloren gaan. Niet het mooie plaatje maar het geheel van het historische gebouw zien wij in de bouwhistorie als bron. Dit plaatst de bouwhistorie en de SBN in een bijzondere positie, met als streven: zicht op het verleden en kennis daarvan doorgeven naar de toekomst.

Het is goed te bedenken dat alles wat de SBN doet vrijwilligerswerk is. Dat maakt de prestatie van wat we bereiken des te indrukwekkender. Heel veel waardering en dank voor al deze mannen en vrouwen die zich daarvoor hebben ingezet.

Om het vierde lustrum te vieren organiseren we met de RCE een symposium op 16 december a.s. met ter zake kundige sprekers die, terugkijkend, een goed beeld kunnen schetsen van de richting waarin de SBN en de bouwhistorie in de toekomst zouden moeten gaan. Graag tot vrijdag 16 december in Amersfoort! Wees er overigens wel snel bij, want vol is vol.

**KOOS DE LOOFF,
VOORZITTER SBN**

BOND NEDERLANDSE BOUWHISTORICI

WAAROM LID WORDEN VAN DE BNB?

Op 1 juli jongstleden is de website van de Bond van Nederlandse Bouwhistorici (BNB) gelanceerd, zoals op de SBN-donateursdag in Zwolle is aangekondigd. De eerste aspirant-leden uit onze gelederen hebben zich inmiddels aangemeld en het verheugt ons dat ook enkele gemeenten hebben toegezegd binnenkort hun bouwhistorische medewerkers aan te zullen melden. Niet iedereen reageert echter helaas even enthousiast en we krijgen als bestuur nogal eens dezelfde twee vragen voorgelegd: waarom zou ik lid moeten worden en hoe is de hoogte van de kostprijs bepaald? Graag willen wij beide vragen beantwoorden en zo de noodzaak tot de oprichting van de BNB en tot het lidmaatschap nader verklaren.

De BNB is opgericht in het kielzog van een onomkeerbare ontwikkeling die inmiddels ook de monumentenzorg heeft bereikt: kwaliteitsborging. Het doel van een dergelijke borging is om te bewerkstelligen dat iedereen die, in ons geval, in het proces van de monumentenzorg een rol speelt, voldoet aan minimumkwaliteitseisen die in zijn of haar vakgebied gelden. De bedoeling hiervan is dat iedereen die daar niet aan voldoet op termijn niet meer in dit proces werkzaam kan en mag zijn. Deze behoefte aan een gegarandeerde minimumkwaliteit leidt er uiteindelijk toe dat bepaalde mensen geweerd gaan worden omdat ze niet aantoonbaar aan de minimumeisen voldoen. Met andere woorden: als je niet bent beoordeeld door een club die in jouw vakgebied de kwaliteitseisen vaststelt en toetst, dan kun je op termijn het vak niet meer uitoefenen.

In een deel van de 'keten' van de monumentenzorg loopt dit traject inmiddels al enkele jaren. De meesten van ons is bekend dat bijvoorbeeld restauratiearchitecten en restauratieaannemers al een certificeringssysteem hebben opgezet. Ook restauratiesmeden en andere ambachtelijke vakmensen hebben iets vergelijkbaars opgezet of zijn daarmee doende.

Ook voor de bouwhistorie was er al enkele jaren geleden sprake van dat er een certificeringssysteem opgezet zou gaan worden, vergelijkbaar met dat van de restauratiearchitecten en -aannemers. Binnen de RCE waren hiervoor al de eerste ideeën geuit. De SBN vond het van groot belang de kwaliteitsbeoordeling zelf te organiseren, omdat zij de inhoudelijke kennis in huis heeft om de kwaliteitseisen die voor dit specialistische vakgebied moeten gaan gelden, vast te stellen. Daarmee is een werkgroep enkele jaren bezig geweest, in overleg met anderen. Uiteindelijk is ervoor gekozen om niet de bedrijven te certificeren, maar om juist vast te leggen of individuele bouwhistorici aan de kwaliteitseisen voldoen. Op deze wijze kunnen we voorkomen dat bedrijven gaan beweren dat ze bouwhistorisch onderzoek verrichten, zonder gekwalificeerde mensen in dienst te hebben die dat daadwerkelijk kunnen doen. Ook

restauratoren Nederland hebben een in grote lijnen vergelijkbare individuele beoordeling van hun leden.

Op dit moment is de situatie zo dat iedereen zich bouwhistoricus kan noemen en zonder vooropleiding het vak op zijn eigen wijze en naar eigen inzicht kan uitoefenen. We gaan echter geleidelijk naar de situatie toe dat alleen gekwalificeerde mensen dit onderzoek mogen verrichten. Eerst zal dat alleen voor rijksmonumenten gaan gelden, maar van verschillende gemeenten begrijpen we inmiddels dat men dit ook bij gemeentelijke monumenten wil gaan toepassen. Degenen die dan geen lid zijn van de BNB, kunnen op termijn geen bouwhistorisch onderzoek meer doen. Deze professionalisering is een landelijke ontwikkeling die in veel verschillende vakgebieden plaatsvindt.

Om te voorkomen dat de SBN twee, in potentie conflicterende, doelstellingen zou hebben, namelijk het bevorderen van de bouwhistorie (kennis en toepassing) en het registreren van bouwhistorici (beoefenaars en hun belangen), is vanuit de SBN de BNB opgericht. Nauw samenwerkend kunnen ze zich beide optimaal inzetten ieder voor hun eigen doelstelling.

Toen we de kwaliteitseisen voor bouwhistorici aan het samenstellen waren, liepen we tegen de hindernis op dat er in tegenstelling tot bijvoorbeeld archeologie geen langjarige opleidingen in de bouwhistorie zijn die tot een algemeen erkend basiskennisniveau opleiden. Immers, afgezien van de mensen die vanuit allerlei hoeken instromen, krijgen de afgestudeerden van de opleidingen HBO+ en WO een diploma met geheel verschillende accenten en daardoor ook sterk verschillende kennisniveaus. Dit betekent dat wij als BNB zelf aan de hand van de kwaliteitscriteria het basisoniveau moeten toetsen van onze aspirant-leden. Het onontkoombare gevolg is dat aan elke aanmelding de nodige tijd besteed moet worden.

Het bestuur van de BNB heeft de afgelopen jaren veelvuldig gediscussieerd over de vergoeding die we zouden mogen vragen aan onze aspirant-leden voor de aanmelding en registratie als gekwalificeerd bouwhistoricus. We hebben rondgekeken en daarbij bleek dat bijvoorbeeld aan de restauratiearchitecten en restauratieaannemers een bijdrage wordt gevraagd ter grootte van vele duizenden euro's. Dit is mede het gevolg van dure certificeringsbureaus die ingeschakeld zijn. Wat wij willen voorkomen is dat het bedrag dat wij als BNB zouden berekenen dusdanig hoog zou zijn, dat we toekomstige leden zouden afschrikken.

Wij hebben deze kosten weten te minimaliseren door de beoordelingscommissie (het kwaliteitsteam) maximaal 2 uur per aanmelder toe te delen, waar een bescheiden uurtarief tegenover staat voor de BNB-(bestuurs)leden en een marktconform uurtarief van het externe lid. Gezien de verwachte tachtig aanmelders en de daarmee gemoeide 160 uren per teamlid, lijkt het redelijk om niet van de BNB-teamleden vragen dit allemaal in eigen tijd te doen. Daarnaast staat vast dat een extern lid alleen kan worden aangetrokken als daar een substantiële vergoeding tegenover staat. Een extern lid is noodzakelijk voor de zorgvuldigheid van de procedure en het draagvlak in het monumentenveld.

Bij de RCE hebben wij een stevige subsidie aangevraagd en die is ons ook verleend. Deze subsidie is onderdeel van de opstartkosten van de BNB en onderdeel van ons streven om de aanmelding zo betaalbaar mogelijk te houden. In de aanmelding is overigens ook het lidmaatschap van twee jaren opgenomen, E 75 per jaar, zodat de effectieve aanmeldkosten uiteindelijk slechts E 450,- bedragen.

Dat is aanzienlijk minder dan de vergoedingen die in andere sectoren gevraagd worden voor kwaliteitsbeoordeling. Daar tegenover staat dat een veel lager bedrag niet enkel serieuze bouwhistorici zou trekken, maar ook diegenen zonder de juiste kwalificatie die het toch maar willen proberen. We zien de hoogte van het bedrag daarom ook als een drempel om de potentiële aanmelder zich eerst achter de oren te laten krabben van: 'maak ik wel kans, vol-doe ik aan de basiskennis etc., want anders ben ik geld kwijt'. Daarom wijzen we er op onze website ook expliciet op dat ieder eerst de kwaliteitscriteria bestudeert voordat hij of zij zich aanmeldt.

Door het heft in eigen handen te nemen zijn wij er van overtuigd dat we het juiste kennisniveau kunnen waarborgen en tevens het inschakelen van dure certificeringsinstituten hebben weten te voorkomen. Dan zou het voor ons al-len echt onbetaalbaar zijn geworden.

Samenvattend is het antwoord op beide vragen eenvoudig. Het is verstandig om lid en daarmee aantoonbaar gekwalificeerd bouwhistoricus te worden omdat binnen afzienbare tijd ongekwalificeerden geen bouwhistorisch onderzoek meer mogen verrichten. Aan de kwalificatie zijn kosten verbonden, omdat er effectief getoetst moet worden aan de kwaliteitscriteria, maar de vergoeding is wel zo laag als mogelijk gehouden. Wij vragen daarom aan al onze collega-bouwhistorici om mee te helpen de inhoudelijke kwaliteit van ons beroep te beschermen door lid te worden.

KAREL EMMENS - VOORZITTER
RONALD STENVERT - SECRETARIS

BOUWHISTORISCHE PLATFORMS

8 JUNI 2011 - MET KLEURHISTORISCH PLATFORM

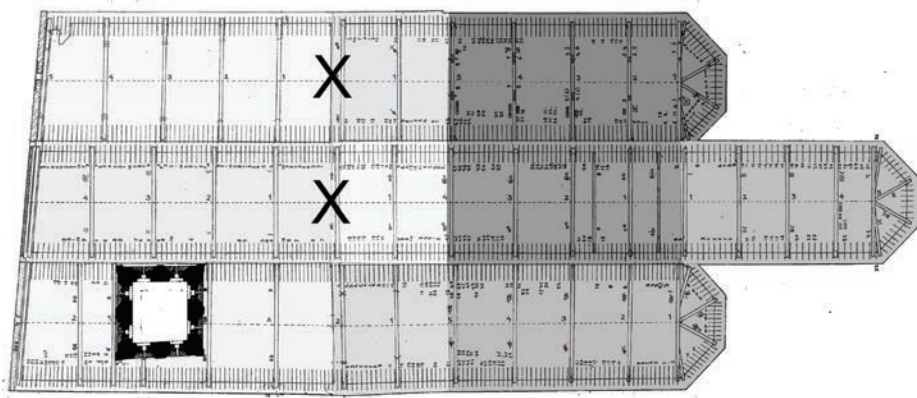
DE 'DUBBELE' BOUWGESCHIEDENIS VAN DE SINT-JORISKERK IN AMERSFOORT *KAREL EMMENS*

Voorafgaande aan zijn lezing over de bouwgeschiedenis van de St.-Joriskerk waarschuwde Karel Emmens zijn gehoor dat het onderzoek nog volop gaande is en dat er nog tal van vraagtekens bestaan. De kerk, die in vele bouwfasen vanaf circa 1200 tot in de zestiende eeuw van kruis- tot hallenkerk is verbouwd en uitgebreid, heeft een nogal gecompliceerde bouwgeschiedenis.¹ Vanwege de thans plaatsvindende restauratie, waarbij de kappen en de gewelven worden aangepakt, heeft Emmens de draad opnieuw opgepakt, na zijn onderzoek van meer dan 20 jaar geleden. Naar aanleiding van zijn afstudeerscriptie in 1989 is er een klein boekje is geproduceerd dat hij nu enigszins als 'jeugdzonde' afdoet. In de jaren '60 van de vorige eeuw vond de vorige restauratie plaats met onder andere ontleisteringen waarvan Pieter Wiersma verslag heeft gedaan. Willem Haakma Wagenaar was toen als restaurateur van de schilderijen aangetrokken en is dat ook nu weer, wat betekent dat hij als oude rot in het vak al 65 jaar bij het gebouw is betrokken.

Met nieuw bouwhistorisch onderzoek hoopte men inzicht te krijgen in een aantal ongerijmdheden van architectonische onderdelen en details zoals de inwendig oprijzende losstaande Romaanse toren (circa 1200), de middenschip-arcade met triforium- en lichtbeukopeningen erboven (restant veertiende-eeuwse fase kruiskerk), de profilering van gewelfribben, de sporen van het transept van de voormalige kruisbasiliek, etc.

Het werd een uitermate boeiend verhaal, waar de spreker met vaart doorheen ging, en dat geïllustreerd werd met talrijke plattegronden en foto's. De uitgebreide documentatie is inzichtelijk en waardevol, maar is te beschouwen als

¹ Bouwdata van de kerk: circa 1200 toren; 1337 kapittelkerk; 1340 herbouw kruisbasiliek na stadsbrand; vóór 1370 uitbreiding westzijde schip met twee traveeën en noordzijbeuk; na 1370 verbouwing tot hallenkerk koorzijde, bundelpijlers; 1425-'50 uitbreiding middenkoor aan oostzijde en stenen gewelven hele koor; 1442 dwarspand aangepast aan hallenkerk en overwelfd; eerste helft vijftiende eeuw kappen koor-transept; 1457 verhoging toren en vanaf 1466 verbreding en verhoging zijbeuken schip; circa 1500 voltooiing noordbeuk schip incl. gewelven; 1534 zuidelijke zijbeuk schip voltooid, 1570 stenen gewelven. Zie: Chr. Kolman, B. Olde Meierink en R. Stenvert, Monumenten in Nederland, Utrecht, Zwolle/Zeist 1996.

Plattegrond van de elf dakdelen van de St. Joriskerk. De aansluitingen zijn door middel van lussen uitgevoerd. Dit wijst erop dat er bij alle aansluitingen rekening werd gehouden met het verlengen van de daken op dezelfde hoogte. Uitgezonderd zijn de delen die met kruizen zijn gemarkeerd, waar de daken koud op elkaar aansluiten. (tekening K. Emmens)

het resultaat van voorlopige conclusies, zoals de spreker benadrukte. Door de moeilijke materie was het soms niet eenvoudig alles te volgen. Het lag niet aan de voordracht, maar aan het feit dat het een groot, ingewikkeld gefaseerd gebouw is en dat er in het verhaal talrijke aspecten en deelonderzoeken zijn verwerkt. Van groot belang voor het bouwfasesonderzoek waren de uitkomsten van het dendrochronologische onderzoek in de kappen. Het betrof de feitelijke uitkomsten van de dendrochronologische dateringen², gecombineerd met de bouwhistorische waarnemingen en de analyse van in verschillende fasen gebouwde kapconstructies, van bouwnaden en -sporen in kap en dak, bij gewelven en muurkronen, verder de documentatie van drie typen telmerken in de kappen³ en van profileringen van gewelfribben (ribaanzetten en ribprofielen). De resultaten werden getoond door middel van plattegronden getiteld “De ‘stenen’ versus de ‘houten’ bouwgeschiedenis”, een combinatie van een kerkplattegrond ‘Bouwnaden in het muurwerk ter hoogte van de gewelven’, met een tweede ‘Bouwnaden in de muurkroon’ en een derde ‘Bouwnaden in de daken’. Een andere link werd gemaakt met “De ‘houten’ bouwgeschiedenis”, waarbij een plattegrond met de op de kapconstructies aangetroffen telmerken gecombineerd werd met een tweede plattegrond voorzien van dendrochronologische

² Dendrodateringen kappen: 1418 ± 6 jaar grote delen van hallenkoor; 1436 ± 3 jaar voormalig zuidtransept; 1472/1541/1561 noordkoor; 1476 noordzijbeuk schip; 1507 ± 3 jaar zuidzijbeuk schip-oostzijde van toren, 1534 zuidzijbeuk schip- westzijde van toren.

³ Getrokken telmerken: oostelijk gedeelte van koor, voorm. zuidtransept, zijbeuk en westelijk schipgedeelte. Cirkelvormige merken: midden- en noordkoor, beide inclusief voorm. transeptgedeelte, zuidkoor zonder voorm. transeptgedeelte. Gehakte merken: zuidbeuk van het schip.

dateringen. Na enig gepuzzel viel te concluderen dat de datering van de kappen paste bij de stenen bouw-geschiedenis. Vanaf 1370 en globaal in de eerste helft van de vijftiende eeuw vond de verbouwing van het koor tot hallenkerk plaats, en daarnaast de verlenging oostwaarts van het middenkoor. Vervolgens werd het dwarspand aangepast, het hele hallenkoorgedeelte werd overwelfd en grote delen van het koor werden overkapt. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden de muren van de zijbeuken van het schip verhoogd en kreeg de zijbeuk aan de noordzijde een nieuwe kap, de zuidelijke zijbeuk werd echter pas in de zestiende eeuw overkapt. De houtdateringen verschaften een bevestiging en nuancering van het een en ander en tevens leidde dit tot nieuwe inzichten. In principe is er, wat de 'houten' geschiedenis betreft, van oost naar west gebouwd. De latere data van de kap over het noordelijke koor zijn vermoedelijk terug te voeren op herstelwerkzaamheden.

Detail van de kap van de St. Joriskerk boven het middenschip, de koude aansluiting en de ondersteuning met klossen van de flieringen. (foto K. Emmens)

E.S.

DE BOUWSCULPTUUR VAN DE ST.-JORISKERK TE AMERSFOORT

ELIZABETH DEN HARTOG

Het exterieur van de St.-Joriskerk is onopvallend en sober uitgevoerd terwijl het interieur rijk is voorzien van bouwsculpturen. In het interieur zijn op het ogenblik restauratiesteigers en -vloeren gemonteerd. Elizabeth den Hartog was pas sinds twee weken bij het onderzoek betrokken en gaf direct aan dat het pas haar eerste poging was om tot stilistische analyses en vergelijkingen te komen. Het was en is nog pionierswerk omdat het beeldhouwwerk nog nooit systematisch is gefotografeerd en ook de tot op heden aangenomen dateringen¹ zijn achterhaald. Een eerste, voorlopige conclusie is dat het beeldhouw-

¹ Gebaseerd op publicaties van D.P.R.A. Bouvy, voormalig directeur Rijksmuseum Het Catharijneconvent, eerder conservator beeldhouwkunst Centraal museum Utrecht.

werk de verschillende bouwfasen volgde.

De oudste sculpturen bevinden zich in het nog aanwezige muurwerk van de oude kruiskerk (circa 1300, ten noord- en noordoosten van de toren). Hier zijn de consoles onder de scheibogen voorzien van twee gestileerde bladeren, die beide uit een rechthoekig kader zijn gehouwen. Stilistisch is het werk na 1350 te dateren, maar mogelijk zijn de stukken wel ouder en hergebruikt na de brand van 1340. De bladeren zijn beschilderd in rood en okergeel met een zwarte achtergrond: kleuren die overigens bij de kapitelen van alle bouwfasen zijn toegepast.

De bouw van het hallenkor, waaraan in het laatste kwart van de veertiende eeuw is gewerkt tot aan 1418 (overkappingen), is vanuit het oosten begonnen. Gezien de vormgeving van de kapitelen, waar de gestileerde, langgerekte blaadjes laat veertiende-eeuws van karakter zijn, werd vermoedelijk begonnen in het zuidkor. In het middenkor is het werk meer naturalistisch, zoals te zien in de eerste en tweede travee met rijker bladwerk en met de uitbeelding van beesten en monsters. Den Hartog vergeleek de vormgeving van een man, een vrouw en van een vrouwenkop met omgebogen vlechten met die van diverse beelden uit 1360/'70, zoals een reliekhouder, een Madonnabeeld en sculpturen in het zuidportaal van de Dom van Keulen. De kapitelen werden ook vergeleken met sculpturen in de kerken van Breda, Haarlem en met verluchte handschriften, waaronder een Bestiarium, dat zich in Oxford bevindt. Meer passend van stijl bij het eind van de veertiende, begin vijftiende eeuw zijn voorstellingen op de kapitelen van vreemde mannetjes met beesten, een zogend dier met gespleten teen, te interpreteren als een varken, naast andere beesten en verder ondefinieerbaar gebroed. De hond en het varken hebben de iconologische betekenis van zonden bedrijven en afvallen van het geloof. Bouwfaseverschillen zijn in het schip en het voormalige transept ook bij de daar aanwezige bouwsculpturen te herkennen. Opvallend is in het schip het stilistische verschil van het bladwerk; bovendien is de nekring onder de consoles breder en de dekplaat zwaarder uitgevoerd dan elders. Bij het voormalige transept zijn deze laatstgenoemde elementen nog dikker. In het middenschip is het veertiende-eeuwse beeldhouwwerk van de koppen weinig verfijnd. Ook is evident dat in een latere fase de vormgeving van de kapitelen in de zijbeuken van het schip (verbouwing eind van de vijftiende, begin zestiende eeuw) in laatgotische of in renaissancestijl is uitgevoerd. Dit is te zien bij kapitelen en consoles die weelderige bladvormen of voluten hebben, gedecoreerd zijn met een fruitmand en ook bij de voorstellingen van beesten, waaronder een draak met leeuw en leeuwenkoppen.

Verder liet de spreekster ook nog een uitgebreide serie van stenen sleutelstukken uit de diverse vijftiende-eeuwse bouwfasen zien, o.a. met afbeeldingen van de apostelen Petrus en Paulus, met St.-Andreas, St.-Joris, een hart met twee handen en twee voeten, te interpreteren als de vier wonden van Christus. Curieus is het feit dat er in de zuidbeuk van het schip ten oosten van de toren twee gewelfsleutels in eikenhout zijn uitgevoerd: één met een roos en de andere met drie potten, die een relatie hebben met hofje van Armen de Poth. De

vroege renaissancestijl van deze gesneden voorstellingen past bij een bouw-
fase in het begin van de zestiende eeuw.

De ingewikkelde bouwgeschiedenis maakt het bij tijden lastig de grote lijn te blijven volgen, maar het onderwerp maakte het relaas bijzonder interessant. Het is jammer dat de beschreven bouwsculpturen alleen goed te zien en nauwkeurig te bestuderen zijn tijdens een restauratie, maar het is bijzonder dat er thans een begin is gemaakt met een studie naar de stilistische aspecten van deze bouwelementen, in samenhang met de bouwhistorische gegevens. Al te vaak worden bij bouwhistorisch onderzoek de bouwsculpturen verwaarloosd. Helaas heeft dergelijk gecombineerd kunst- en bouwhistorisch onderzoek tot op heden nog nauwelijks plaatsgevonden. Het is te hopen dat Elizabeth den Hartog haar onderzoek in de St.-Joriskerk kan voortzetten en uitbreiden.

Na de lezingen begaf het hele gezelschap zich naar de St.-Joriskerk, waar de sprekers, geassisteerd door Willem Haakma Wagenaar, ter plaatse uitleg gaven aan de geïnteresseerde toehoorders.

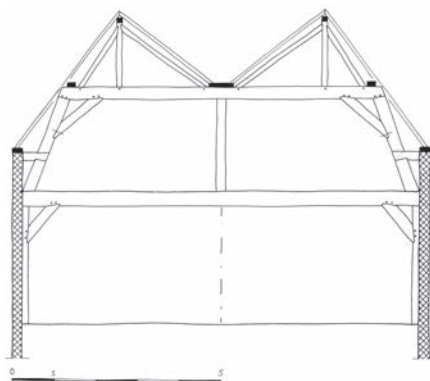
E.S.

21 SEPTEMBER 2011

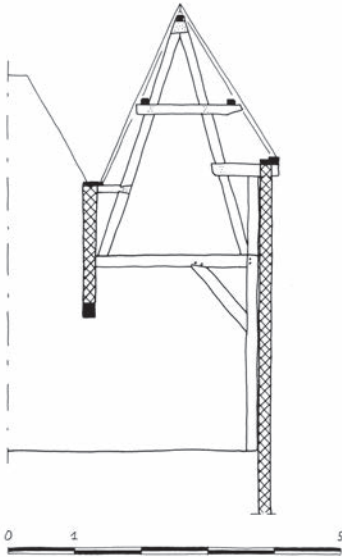
LEIDSE MAKELAARS & HOUTSKELETTEN IN LEIDEN *EDWIN ORSEL*

Edwin Orsel is als bouwhistoricus bij de gemeente Leiden de laatste jaren intensief bezig met bouwhistorisch onderzoek bij huizen en andere objecten. Bij het platform van de RCE maakt hij ons keer op keer getuige van zijn 'work in process', zoals hij het deze keer verwoordde. Bijzonder interessant is zijn onderzoek van oude kapconstructies. Van de bevindingen, het vergelijkend onderzoek en uiteindelijk de conclusies ervaren wij door zijn lezingen, die veelal ook resulteren in artikelen in onze SBN-Nieuwsbrieven.

Deze keer treedt Edwin op met twee voordrachten, enerzijds met het onderwerp 'Leidse Makelaars', dat in deze Nieuwsbrief als artikel is opgenomen (op deze plek niet samengevat), en 'Houtskeletten in Leiden', waarvan later ook een artikel zal volgen, maar dat hierbij in het kort zal worden behandeld. In

Dwarsdoorsnede van de tweede verdieping en zolder van Breestraat 84 uit 1673. Het houtskelet geeft stabiliteit aan de tweede verdieping, die boven de buurpanden uitsteekt. (tekening E. Orsel)

Doorsnede van de leugenaar van Bree-straat 19 uit 1791. Het houtskelet met ankerbalk is de draagconstructie van de leugenaar en geeft tevens stabiliteit aan de hoogopgaande lijstgevel. (tekening E. Orsel)

het algemeen hebben met houtskeletten opgebouwde huizen een middeleeuwse oorsprong en werden deze constructies aan het eind van de middeleeuwen met de versterking van de bebouwing overbodig. De bakstenen buiten- en dwarsmuren zorgden voor de constructieve stabiliteit van het gebouw. Orsel toont aan dat er wel degelijk sprake is van een continuïteit van houtskeletten in de zestiende, zeventiende en tot zelfs ver in de achttiende eeuw.

Voorbeelden in Leiden van panden met originele houtskeletten vanaf de begane grond zijn Breestraat 135 (1365 –d)¹ en Langebrug 55 (1400 ± 6 j.–d).

Vanaf het eind van de zestiende tot ver in de zeventiende eeuw vond het aanpassingsproces plaats; de korbelen onder de moer- en kinderbinten werden

vervangen door consoles, de muurstijlen verdwenen (b.v. Oude Rijn 33 en 166, laatste 1585 – d, alleen verdieping houtskelet; Breestraat 135, 1595, 2 bouwlagen met houtskelet) en/of in plaats van de balklaag van moer- en kinderbinten werd een samengestelde balklaag op consoles toegepast (Rapenburg 31 en 166, laatste 1664).

Opmerkelijk is dat er in de zeventiende en achttiende eeuw ook nog houtskeletten zijn te vinden die duidelijk geen decoratieve functie hebben maar voor de stabiliteit van het gebouw zorgen. Deze constructie komt voor in de bovenverdieping en bij de ophoging van een pand, zie bijvoorbeeld Breestraat 84 (Van der Helm, 1673), Rapenburg 61 (J. Roman, 1701, 1764 nieuwe gevel) en Breestraat 31 (2 middeleeuwse panden, 1742 opgehoogd), etc. Te onderscheiden is een zogenoemde ‘leugenaar’, een ophoging met smalle dwarskap aan de voorgevelzijde, waarmee de schijn wordt gewekt van een bovenverdieping. De bovenste verdieping is soms ook uitgevoerd met een houtskelet en deze constructie wordt vervolgens verhoogd, waarbij de houtskeletconstructie met doorlopende muurstijlen tevens stabiliteit biedt aan de hoge voorgevel, zie Breestraat 19 (middeleeuws, 1791 nieuwe gevel) en Hooglandse Kerkgracht 3 (1618-1619 –d, achttiende eeuw nieuwe gevel).

E.S.

¹ Datering met letter d: dendrochronologisch onderzoek).

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK NIEUWGRACHT 61 UTRECHT, 'DE ZOEKTOCHT VAN DIDO EN AENEAS' *MARTIN VAN ES*

Martin van Es heeft na zijn Post-HBO-opleiding Bouwhistorie, Restauratie en Monumentenzorg onder andere bouwhistorisch onderzoek gedaan in het Utrechtse pand Nieuwegracht 61, het voormalig bisschoppelijk paleis bij de Catherijnekerk. Dit huis bestond oorspronkelijk uit twee laat-middeleeuwse diepe huizen met een achterhuis. Een eerste bouwfase is te dateren in 1561. De panden zijn door een nieuwe eigenaar in 1631 samengevoegd. Bij een tweede bouwfase in 1751 is het huis opgehoogd, heeft het een nieuwe voorgevel gekregen en werd het dak aan de voorzijde voorzien van een 'leugenaar'.¹ Uit deze bouw-periode dateert onder andere het in het interieur aanwezige stucwerk en een schoorsteenmantel. De tuinkamer is in 1775 aangebouwd. Nadat het huis in 1841 was aangekocht door de kerk is het sinds 1868 in gebruik gekomen als bisschoppelijk paleis.

In zijn voordracht ging Van Es in op de tuinkamer waarin zich twaalf grote panelen met neoclassicistische behangsels bevinden en een medaillon met de voorstelling van Aeneas, gesigneerd door J. van Dreght, 1775. Uit bouwhistorisch onderzoek en nauwkeurig meetwerk door Van Es bleek dat de maten van de panelen die de doeken omlijsten nogal van elkaar afwijken.

Eerder onderzoek van de behangsels vond plaats in de jaren '90 van de twintigste eeuw door Kasper Staal (archief SKKN). De oorspronkelijke behangsels bleken al in 1906 niet meer aanwezig te zijn (foto's) en vervangen door doeken met schilderijen in neoclassicistische stijl. Vermoedelijk waren de oude voorstellingen met pikant uitgevoerde scènes van Dido en Aeneas door de bisschop afgekeurd. De doeken werden na 1868 overgebracht naar het kasteel Nijenhuis te Wijhe; in 1934 werden ze bij een boedelveiling verkocht en raakten later in of na de Tweede Wereldoorlog verder verspreid.

Chr. Lansing heeft in een publicatie in Oud-Holland zijn bevindingen gepub-

De tuinkamer in 1906. De oorspronkelijke beschilderde panelen zijn hier al vervangen. (foto gemeentearchief Utrecht)

¹ Uitleg term 'leugenaar', zie hierboven in stuk over houtskeletten.

Het enige oorspronkelijke paneel dat nu nog in de tuinkamer aanwezig is. Het heeft een voorstelling van Dido en Aeneas. (foto M. van Es)

liceerd. De twaalf doeken waren het werk van Mattheus Terwesten. Zij waren afkomstig uit een huis

in Den Haag en in 1770 werden ze verkocht aan Johan baron van Gersdorff. Bij de inrichting in 1775 van de tuinkamer aan de Utrechtse Nieuwegracht heeft men de doeken vermoedelijk verkleind en aangebracht zonder rekening te houden met de volgorde van de thema's. Van de twaalf in 1775 geplaatste doeken is in de tuinkamer Nieuwegracht 61 nog één aanwezig met een voorstelling van Dido en Aeneas, gesigineerd door Mattheus Terwesten en gedateerd 1701. Van de elf verwijderde behangsels zijn vijf terecht gekomen in het paleis Charlottenburg te Berlijn, van de overige zes is de verblijfplaats onbekend.

E.S.

BIJZONDERE HOUTCONSTRUCTIES IN SLOVENIË, 'TE HOOI EN TE GRAS' *BART KLÜCK*

Bart Klück maakt in zijn vakanties vaak reizen met interessante bestemmingen, waarbij 'het bloed kruipt waar 't niet gaan kan'. Vandaar dat hij ons deelgenoot maakt van zijn bouwhistorische observaties op het mooie platteland in oostelijk Slovenië, dat vóór 1991 behoorde tot Joegoslavië en in vroegere tijden viel onder Oostenrijk. Opvallend waren de vele types hooi- en droogschuren, waarvan de constructies zijn te vergelijken met de boven reeds besproken houtskeletten. De eenvoudigste vormen van deze bouwsels bestaan uit grote droogrekken met horizontale latten, waarop het hooi etagegewijs kan worden opgestapeld en die soms zijn voorzien van een afdakje. Er bleek een grote variatie van kleinere en grotere schuren te bestaan, open en luchtige structuren met soortgelijk geconstrueerde wanden. Vaak is daarin een zone aanwezig waar gewassen kunnen worden gedroogd, en weer een ander type heeft een ingebouwde verdieping. Soms is onderin een bedrijfsgedeelte afgescheiden, b.v. voor een karn- of rosmolen. Een andere keer is het ondergedeelte -deels of geheel- in steen opgetrokken en is er een stenen kamer ingericht.

De houten constructie van deze schuren bestaat uit een systeem van zware eikenhouten stijlen op poeren, met ankerbalkgebinten en soms aan de buiten- of voorzijde kunstig gesneden korbelen. De wanden bestaan uit roosters met in de stijlen en dekbalken ingekeept latwerk, dat her en der decoratief is

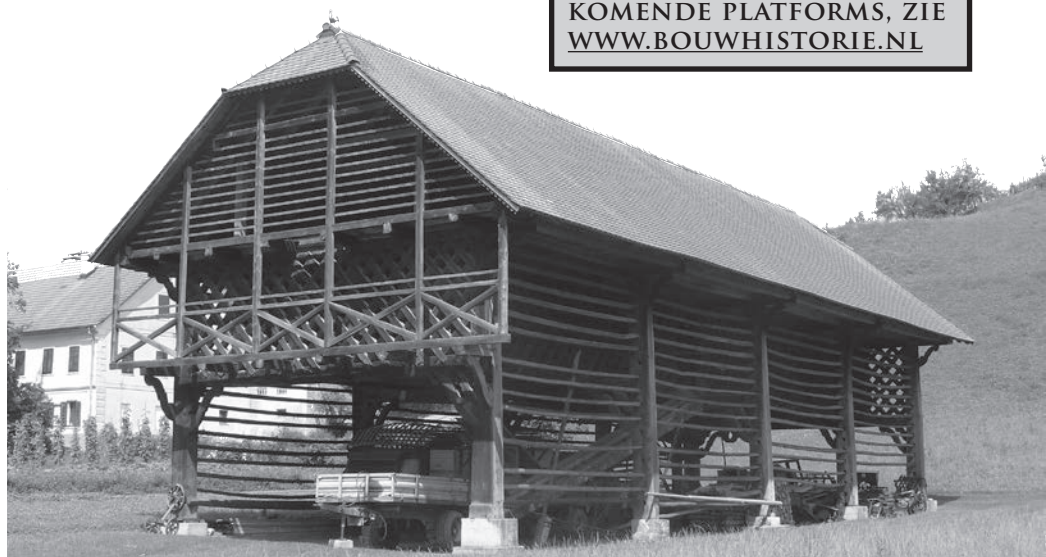

Hierboven en onder: Diverse formaten hooischuren in Slovenië (foto's B. Klück)

verstevigd door halfhoutse, gekruist aangebrachte balkjes. De kapconstructie bestaat uit sporen en geschoorde stijlen die een gording dragen. Er bestaan schuren met enorme afmetingen, bijvoorbeeld met een breedte van 7 en lengte van 20 meter, die mogelijk nog uit de achttiende eeuw dateren. Verder is er een ontwikkeling te constateren, dat de hoekstijlen in steen worden uitgevoerd, eventueel gepleisterd en in het recentere verleden ook in beton. Verdere versterking leidt er toe dat er tussenvormen van boerderijen ontstaan met geheel stenen onderbouw (woning en stal) die soms een traditioneel uitgevoerde houten bovenbouw met ventilatieruimten hebben. Een versterking in recentere tijd zien we ook van de roosterconstructie. Volgens de inschatting van Bart Klück is thans nog steeds een derde van de hout-, graan- en wagenschuren gebouwd als traditionele houtconstructies.

E.S.

VOOR DE DATUMS VAN DE
KOMENDE PLATFORMS, ZIE
WWW.BOUWHISTORIE.NL

VERSLAG DONATEURSDAG

18 JUNI 2011 TE ZWOLLE

Op zaterdag 18 juni vond voor de negentiende keer de jaarlijkse donateursdag van de Stichting Bouwhistorie Nederland plaats. Vol verwachting togen deelnemers vanuit heel Nederland naar de Zwolse Statenzaal in het voormalige provinciehuis waar ze met koffie en heerlijk gebak werden ontvangen. Eenmaal in de zaal gezeten werden de deelnemers toegesproken door de voorzitter van de SBN, Koos de Looff, en op de hoogte gesteld van de plannen van de SBN voor het komende jaar. Daarin gaat gewerkt worden aan een aanbestedingsagenda voor bouwhistorisch onderzoek in samenwerking met de Rijksgebouwendienst. Bezien zal worden of ook de VNG zich hierbij zal aansluiten. Aan het eind van dit jaar bestaat de SBN twintig jaar. Onderdeel van de jubileumviering is een bijeenkomst op 16 december in samenwerking met de RCE met als thema: 'wat kan de bouwhistorie in de nabije toekomst betekenen voor het cultureel erfgoed'.

Vervolgens werd een welkomstwoord uitgesproken door wethouder Gerrit Piek. Hij verwees naar het beheren en verder ontwikkelen van de stad en de rol die de bouwhistorie daarin kan vervullen. In Zwolle is al meer dan twintig jaar aandacht voor de bouwhistorie. Deze aandacht was mede ontstaan nadat in de jaren zeventig veel historische gebouwen waren verdwenen in het kader van de stadsvernieuwing. De stad heeft geen bouwhistorici in dienst, maar wel een aantal monumentenzorgers die werken aan de uitbreiding van de monumentenlijst.

Vervolgens nam Henry Kranenburg, beleidsmedewerker monumentenzorg, het woord en vertelde dat de stad Zwolle met circa 120.000 inwoners 533 rijksmonumenten en 322 gemeentelijke monumenten telt. Tien jaar geleden is men begonnen met het opstellen van een monumentenbeleid, waarin het 'antidoorbraak' beleid (doorbreken van tussenmuren) een belangrijke rol speelt. Subsidies om restauratieachterstand te verhelpen werden gegeven en publicaties gemaakt. Dat er ook wel eens iets mis kan gaan bleek bij een onbeschermde kap aan de Oude Vismarkt uit 1325 die door de eigenaar werd verwijderd. Gewerkt wordt aan de uitbreiding van de monumentenlijst, met burgerparticipatie om tot een 'groslijst' te komen. Tussen de honderdvijftig aanmeldingen uit de burgerij zit veel wederopbouw en jongere bouwkunst. Daarnaast is men begonnen met het opzetten van een waardenkaart, waarop de kleur groen als 'positief verdacht' wordt aangemerkt. Per bouwblok wordt, door particuliere bouwhistorische bureaus, onderzoek gedaan naar mogelijke bouwhistorische waarden. De panden worden zoveel mogelijk van binnen bezocht en het onderzoek geschiedt volgens een vast format. De voorlopige uitkomsten zullen aan een selectiecommissie voorgelegd worden en uitmonden in een voorstel

De Statenzaal het voormalige provinciehuis in Zwolle, plaats van de toogdag van 2011 waar ook de website van de Bond van Nederlandse Bouwhistorici werd gelanceerd. (foto R. Stenvert)

aan B&W. Het project is in 2009 begonnen en het veldwerk is naar verwachting eind 2011 af.

Vervolgens nam Johan Teunis, eveneens beleidsmedewerker monumentenzorg, het stokje over met een toelichting op de restauratie van de statenzaal. Naast het neoclassicistische gouvernementsgebouw uit 1874 verrees in 1897-1898 een nieuwe statenzaal naar plannen van rijksbouwmeester J. van Lokhorst met J. de Quack en J.J. van Groenendaal als opzichters. Het neogotische gebouw werd opgetrokken in helder rode (Groningse) strengperssteen en daarachter kwam de rijk uitgevoerde nieuwe statenzaal in neogotische stijl met voorstellingen van belangrijke perioden uit de Overijsselse geschiedenis. De statenzaal was in 1991 inwendig gerestaureerd, de buitenzijde werd 2009-2010 aangepakt. Dit geschiedde op een dermate terughoudende wijze dat sommige burgers zich afvroegen waar het bedrag van ruim een miljoen euro eigenlijk aan besteed was.

Na de koffiepauze gaf Karel Emmens, voorzitter van de Bond van Nederlandse Bouwhistorici, een korte toelichting op het werk dat de nieuwe bond al heeft verzet en het feit dat vanaf 1 juli 2011 de eerste zestien kandidaten uitgenodigd gaan worden. Daarna is de aanmelding geopend voor andere bouwhistorici om zich te laten beoordelen en na positieve beoordeling in het

kwaliteitsregister opgenomen te worden. Voor verdere informatie zie de website van de BNB www.bouwhistorici.nl.

Na dit intermezzo voerde Peter Boer van Buro Arck, de deelnemers door de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad Zwolle vanaf de vroegste tijden tot na 1945. Uit de vroege nevelen der geschiedenis ontstond in de elfde eeuw een havenkwartier aan de stroom de A die uitmondt in het Zwarte Water (Zwolle is niet aan de IJssel gelegen). In 1230 kreeg de nederzetting stadsrechten en 1260-1280 volgde een eerste ommuring. Na de stadsbrand van 1324 kende

Zwolle een gouden eeuw die tot 1475 duurde en waarvan onder meer het stadshuis uit 1447-1449 nog getuigt. De zestiende eeuw was een eeuw van consolidatie, waarna de stedelijke bestuurders in 1606-1619 de vestingwerken aan een modernisering onderwierpen die de stad eerst een ruimer, maar allengs knellender jasje gaf. Na het vertrek van de Fransen in 1813, die Zwolle tot hoofdstad van Overijssel hadden gemaakt, begon de sloop van de

Dirk de Vries, Frans Kipp en Tom Bauer in gesprek op de zolder van Dirk's ouderlijk huis. (foto E. Stades)

vestingwerken, kwam er een verbindingskanaal met de IJssel en een spoorwegaansluiting in 1864. Toen na 1945 de aandacht verschoof naar de buitenwijken vielen in de binnenstad door desinteresse grote gaten, niet in het minst door de sloop van de neogotische R.K. St. Michaelskerk in 1969. Stadsvernieuwing aan de Waterstraat in 1975 en de uitbreiding van het stadhuis in 1973-1967 leidden de aandacht weer terug naar de binnenstad, waar de nog resterende oude bebouwing zich op meer belangstelling mocht verheugen. Het laatste verhaal voor de pauze was van Cees Jan Frank van MAB die verhaalde over de twee voorstadsgebieden buiten de oude stadskern: Assendorp en Diezerpoort. Voor beide gebieden is door het MAB een Cultuurhistorische gebiedsanalyse gemaakt die goed past in de eerste pijler van de MoMo waarin aandacht is voor de inpassing in de ruimtelijke orde. Analyse van de historische ontwikkeling, de gelaagdheid in de tijd en bebouwingskarakteristieken mondden uit in conclusies en aanbevelingen.

Beide voorstadsgebieden waren al op de zestiende-eeuwse kaart van Jacob

van Deventer zichtbaar en hadden zich ontwikkeld tot een aaneenschakeling van kleine bouwprojectjes met daartussen oude tuinderswoningen die zich in de loop van de tijd op een karakteristieke wijze hadden verdicht. Dat gold voor Assendorp, maar ook voor de Diezerpoort waar al van ouds kapellen en molens stonden. De kern daarvan werd door de begin zeventiende-eeuwse vestinguitbreiding van de stad opgeslokt. In beide gevallen heeft de CH-gebiedsanalyse geresulteerd in een waardenkaart.

Na geestelijk gevoed te zijn, werd de inwendige mens verzorgd door een uitstekend warm buffet, waarna op professionele wijze de groepen werden verdeeld. Alvorens deze de stad in te sturen volgden nog twee korte inleidingen op het middagprogramma. Dirk de Vries, wiens geboortehuis (zeventiende eeuw) op het programma stond, gaf een toelichting op de Hof van Ittersum, waarna Bert Jonker de gevonden muurschilderingen in het bij dit complex behorende Karel V-huis (1571) toelichtte. Het aldaar fragmentarisch teruggevonden, geschilderde memoriebord met acht wapens lijkt volgens

een suggestie uit de zaal tot een deel van een 'Ahnprobe' te behoren. De bestaande zestien wapens van familieleden dienen een aanspraak op een landsadelijke titel te bevestigen.

Vervolgens werden de groepen onder begeleiding met een strak tijdschema in de stad losgelaten om het een en ander met eigen ogen te gaan zien in het Karel V-huis. Helaas had de Vereniging Hendrick de Keyser geen toestemming gegeven om het aangrenzende (in restauratie zijnde) Hof van Ittersum te bezoeken. Er werden bezoeken gebracht aan de schepenzaal en kelders van het stadhuis, het woonhuis Melkmarkt 14, het Vrouwenhuis in dezelfde straat en de Grote of St. Michaelskerk, waar ook de kapconstructie kon worden bekeken. Moe en voldaan begaven de groepen deelnemers zich daarna naar een oude school buiten de binnenstad die als archeologisch depot dienst doet. Opnieuw waren er uitstekend verzorgde hapjes en drankjes en kon men over een en ander na praten.

Al met al kan van een bijzonder geslaagde dag gesproken worden, met hulde aan de voortreffelijke organisatie door de betrokken Zwollenaren.

De imposante kap van de Grote of St. Michaelskerk in Zwolle. (foto R. Stenvert)

RONALD STENVERT

TWINTIG JAAR SBN, 1991 - 2011

De protohistorie van de SBN begint met een artikel uit 1990 in het blad *Cobouw* geschreven door ene ir. A van Drunen. Omdat ik toevallig ook een bijdrage (over stadskernarcheologie) aan dat blad leverde, kon ik kennis nemen van het verhaal van deze, mij tot dan toe onbekende onderzoeker. Hij schreef over bouwhistorisch onderzoek in Den Bosch en de ontdekkingen die daarbij waren gedaan. Hoewel opgeleid tot archeoloog (specialisatie middeleeuwen) in Amsterdam, had ik op dat moment nog helemaal niets vernomen over het bestaan van zo'n vak. Ik leefde, net als al mijn collega-opgravers, met het vooroordeel dat je gewone middeleeuwse gebouwen alleen nog maar op kon graven. Dit artikel hielp me uit de droom (en tegelijkertijd aan een nieuwe) door een alternatieve vorm van onderzoek te onthullen die, in de beschrijving van Van Drunen in ieder geval, uitzonderlijk veelbelovend leek. Zijn claims gingen echter zo ver, dat het me een geval leek van 'eerst zien, dan geloven'. Omdat ik in die dagen artikelen schreef voor NRC-Handelsblad, had ik een goed excuus om maar eens een afspraak te maken in Den Bosch. Het duurde een tijdje voor die afspraak gemaakt was, maar het bezoek aan de dienst bouwhistorie, dat wegens wederzijds enthousiasme een hele dag duurde, werd een daverend succes. Ad kon al zijn beweringen met een vracht aan onderzoeksresultaten onderbouwen.

De volgende dagen lastte ik een belronde in langs andere Nederlandse bouwhistorici en diensten om te controleren of het onderzoek in Utrecht, Zeist en Haarlem vergelijkbare resultaten had opgeleverd. Toen dat het geval bleek te zijn, kon ik niet wachten om mijn bevindingen op te schrijven.

Het artikel voor de wetenschapsbijlage van de NRC werd gepubliceerd onder de titel: 'De Middeleeuwen Teruggevonden'. Naast anderhalve pagina in de bijlage, vond de hoogst geïnteresseerde redactie nog ruimte om de inhoud ervan alvast aan te kondigen en samen te vatten op de voorpagina van de krant. Het verhaal bleek een eye-opener voor velen en de krant kreeg veel reacties.

VAN CONCEPTIE TOT...

Het artikel had ook persoonlijke gevolgen voor mij, want ik wilde beslist nader kennismaken met de praktijk van het vak en Ad was bereid dat mogelijk te maken. Ik ging dus een tijdje als bouwhistoricus-in-opleiding werken, zoals zovelen voor en na mij dat hebben gedaan in 's-Hertogenbosch. Daar werd ik uiteraard alle dagen geconfronteerd met verhalen over serieuze ontwikkelingen die het voortbestaan van de dienst en van de bouwhistorie in het alge-

meen bedreigden. De remedie leek mij eenvoudig: zou er niet een stichting of bond van bouwhistorici kunnen worden opgericht, die voor de gemeenschappelijke belangen kon strijden? Ad antwoordde dat dat via de NCM (Nationaal Contact Monumenten) al eens eerder geprobeerd was, maar was geflopt omdat niemand van de drukbezette bouwhistorici tijd kon vrijmaken voor zulk bestuurswerk. De oplossing van dat probleem lag echter ook voor de hand: zou de jongere generatie dat concrete handwerk niet kunnen oppakken? Want die jongere generatie was juist binnen de Bossche dienst goed vertegenwoordigd. Zo waren Ronald Glaudemans en Rob Gruben op dat moment de beide luitenanten of rechterhanden van Ad en zij stemden zonder een moment van aarzeling in met het initiatief. Daarmee bevond de Stichting zich feitelijk al in staat van oprichting.

...EEN SNELLE BEVALLING

Rond het midden van 1991 kwam in het pandhuis te Utrecht de informele Oprichtingsvergadering tot stand. Iedereen die iets betekende in het vak was uitgenodigd, al was er uiteraard een sterke oververtegenwoordiging van mensen uit Den Bosch, Utrecht en Zeist. De gedachte was om een tweedeling tot stand te brengen tussen een algemeen en een dagelijks bestuur, dat het werk op zich zou nemen. Het voorstel kon op algemene bijval rekenen en zo werden Ronald Glaudemans tot secretaris en Rob Gruben tot penningmeester aangewezen, terwijl ik tot nader order de vergaderingen zou leiden. De SBN werd formeel opgericht op 21 augustus 1991 bij notaris Hanemaaijer te Utrecht, kantoorhoudend aan de singel tegenover het centraal station. Voor haar verscheen op die zonnige dag het voltallig dagelijks bestuur. Het gehele bestuur zou volgens de statuten tenminste zeven man groot moeten zijn, maar dat was geen probleem, aangezien het enthousiasme veel groter bleek. We hebben er wel naar gestreefd om ten allen tijde voldoende zelfstandige bouwhistorici in het bestuur te krijgen, om evenwicht te houden met de bouwhistorici in overheidsdienst.

De in de oprichtingsakte beoogde scheiding tussen een algemeen bestuur en een dagelijks bestuur werd in de praktijk echter nooit geëffectueerd. Iedereen was vanaf het eerste moment bij alle vergaderingen aanwezig en bestuurd mee, op gelijke voet. Voor de extra taken waren altijd genoeg vrijwilligers te vinden.

VAN ZOLDER NAAR REGENTENKAMER

De eerste bijeenkomsten van de SBN vonden ook plaats in het pandhuis, dat heel lang het officiële adres van de stichting is gebleven. Maar al snel bleek een koppeling tussen de bestuursvergaderingen en het Bouwhistorisch platform bij de RDMZ in Zeist een praktischere oplossing. Per slot van rekening moesten alle bestuursleden daarvoor eens in de twee maanden naar Zeist. Aanvankelijk kwam het platform onder leiding van Dik Berends 's-ochtends bijeen in de landbouwschuur, waar het bestuur van de SBN na de lunch vergaderde op de zolder van het hoofdgebouw. Na de pensionering van Dik werd

het platform overgenomen door Dirk de Vries en verhuisden de bijeenkomsten naar de middag. Aldus vergaderde de SBN voortaan in de ochtend op de middenetage of tenslotte zelfs op de beletage van het hoofdgebouw. Twee jaar geleden verhuisde het hele circus echter met de RDMZ mee naar Amersfoort, waar de Rijksdienst eerst in RACM en daarna tot RCE transformeerde. Nu zijn de bestuursbijeenkomsten om praktische redenen verdeeld over Amersfoort en Utrecht. Dat de bijeenkomsten in Utrecht vaak plaats vinden in de regentenkamer bij het pandhuis, zegt wellicht iets over de emancipatie van de stichting, maar hopelijk niet te veel over de mentaliteit van haar bestuurders.

ANARCHISTEN IN COMMISSIE

De werkwijze was simpel en licht anarchistisch. De agenda met haar vaste punten fungeerde meestal slechts als attentielijstje en als aanleiding om de lopende kwesties van het moment uitvoerig en gepassioneerd door te spreken. In de beginjaren zaten er gewoonlijk wel een man of twaalf rond de bestuurstafel. In die zin functioneerde de SBN eerder als het parlement, dan als het bestuur van de bouwhistorie. Om wat meer structuur in het gesprek te brengen, maakte ik er in de eerste jaren een gewoonte van om voor elke vergadering een concreet idee en/of een plan voor de toekomst ter tafel te brengen. De ins en outs, voordelen en valkuilen werden dan gezamenlijk aan alle kanten besproken, wat meestal meerdere vergadersessies in beslag nam. Werden we het op hoofdlijnen eens, dan kwamen de belangrijkste uitgangspunten vast te liggen op papier. Daarna volgde er meestal niet direct actie, maar bleef dat papier een tijdje in de la liggen totdat er zich een concrete aanleiding aandiende om opnieuw in de kwestie te duiken. Bij zo'n gelegenheid werd dan actie ondernomen door een commissie in te stellen die het eerste ontwerp verder moest uitdiepen en omwerken tot een praktisch uitvoerbaar project. Soms doorliep een onderwerp meerdere fases en commissies zodat op versie 1.0 uiteindelijk 4.0 volgde. Het beste voorbeeld daarvan vormen de richtlijnen, waarbij drie van de vier versies het zelfs tot zelfstandige publicatie schopten. Dat verklaart waarom er bijna permanent commissies en werkgroepen actief waren binnen de SBN. Elk bestuurslid had naast zijn gewone bestuursbijdrage, doorgaans zitting in meerdere van dergelijke commissies. Soms waren die maar twee man groot en andere keren leken ze bijna het complete bestuur te omvatten. Dat zorgde weliswaar voor een vooruitgang over een breed front, al ging het soms wat traag. Had ik zelf, bij de introductie van een nieuw projectidee, zoals bijvoorbeeld het professoraat in de bouwhistorie, de optimistische gedachte dat we dat doel wel binnen de twee à drie jaar zouden kunnen verwerkelijken, in de praktijk bleek een incubatietijd van 8 tot 10 jaar meer reëel.

KLOOSTERMOPPENBRIGADE WERPT STENEN IN DE VIJVER

De emancipatie van de bouwhistorie was feitelijk het eerste hoofddoel van de nieuwe Stichting. Dat kreeg prioriteit omdat het (voort-) bestaan van het vak aan het begin van de jaren negentig allerm minst vanzelfsprekend was.

Monumentenonderzoek werd in de traditie van de twintigste eeuw gezien als een onderdeel van losse restauratieprojecten en het leek dus logisch om die taak als vanouds aan de restauratiearchitect over te laten. Bij elke bezuinigingsronde, op Rijks- of op gemeentelijk niveau, dreigden de paar bouwhistorici die er in ons land werkzaam waren, hun kaphamers neer te moeten leggen. Bouwhistorici werden vanuit de regelnevenhoek soms wat meewarig bekeken als 'de kloostermoppenbrigade', overgespecialiseerde nerds, die hooguit wat details en voetnoten aan de algemene monumentengeschiedenis zouden kunnen toevoegen.

De SBN hoopte met het verspreiden van de bouwhistorische onderzoeksresultaten onder het grote publiek tegenwicht te geven aan deze voorstelling van zaken en duidelijk te maken dat de nieuwe benadering echte meerwaarde bood, in feite zelfs een hele nieuwe kijk op het verleden opleverde. Vandaar kwam er een voorlichtingsproject als het blauwe boekje, geschreven voor de open monumentendagen van 1992. In 1995 werd door enkele bestuursleden zelfs nog een tentoonstelling samengesteld voor de gemeente Haarlem.

De boodschap kwam bij het publiek gelukkig goed aan, de nieuwsgierigheid naar al die bouwhistorische ontdekkingen was groot en dat is altijd zo gebleven.

De stichting is in die eerste jaren zelfs nog ouderwets 'in actie' geweest, zoals bij de (sloop-) plannen rondom de bedreigde Dordtse Berckepoort en het Haarlemse Enschedecomplex in 1993. Het eerste monument bestaat nog, het tweede helaas niet meer. In 2001 schreef het bestuur een brief aan de minister onder de titel: 'Bouwhistorie valt onder Malta'. Het ietwat botte antwoord valt perfect samen te vatten als: 'Ha, ha heren, leuk geprobeerd, maar daar trappen wij niet in'. In latere jaren werd ons wel verweten dat we nooit in actie zouden zijn gekomen voor Malta. Hoe kort van memorie kan men zijn? Maar zelfs in dit jubileumjaar kwam de SBN nog in actie naar aanleiding van de vergunningvrijstelling klein onderhoud aan monumenten. Een protest dat het gehele werkveld beroerde, maar helaas weinig concrete resultaten bracht.

DONATEURSDAGEN

De donateursdagen, van start gegaan op 8 mei 1993 in Den Bosch, waren niet alleen bedoeld om de donateurs aan ons te binden, maar ook om de acceptatie van het vak binnen de Nederlandse gemeenten te stimuleren. Inmiddels zijn er 19 gepasseerd, met in totaal ruim 1500 bezoekers. Deze dagen werden altijd georganiseerd in nauwe samenwerking met de lokale gemeentebesturen. In feite lieten we ons uitnodigen om de gemeenten de gelegenheid te geven hun monumentenprestaties uitvoerig te presenteren aan een bij uitstek deskundig publiek. Deze dagen trokken en trekken nog altijd een trouw publiek dat gemiddeld zo'n 70-80 man omvat. Het grootste aantal deelnemers ooit, zo'n 150 personen, werd gemeten te Nijmegen, doordat aan die dag, naast onze donateurs, ook lokale geïnteresseerden mochten deelnemen. Voor de sociale (internationale) contacten vormden deze dagen altijd een opsteker.

BOUWHISTORIE MAAKT SCHOOL

Een onderwerp waar de SBN direct vanaf het eerste moment praktische resultaten behaalde, was het onderwijs in de bouwhistorie. Aanvankelijk had dat vooral de vorm van korte introductie- en bijscholingscursussen voor monumentenzorgers, zoals de negendelige Cursus Inleiding tot de Bouwhistorie die eind 1993 in de Academie voor Bouwkunst in Amsterdam werd gegeven. In 1995 volgde het rondreizend circus van de NCM-cursus Bouwhistorie in kort bestek dat Den Bosch, Groningen, Amsterdam, Dordrecht en Arnhem aandeed. Meestal werden die educatieve evenementen samen met andere organisaties uit het vakgebied opgezet, zoals NCM, NRC (Nationaal Restauratie Centrum), KNOB en dergelijke.

Jean Penders werd al in 1992 de onderwijs coördinator van de SBN en hij wist uit de batige saldo's van al die ondernemingen een eigen onderwijsplan te creëren, die na al die jaren nog steeds de best gevulde pot van de SBN is. Daarna begonnen we aan het opzetten van en het lobbyen ten bate van meer vaste en duurzame onderwijsstructuren, zoals het projectvoorstel van een meerjarige opleiding bouwhistorie aan de Hogeschool Utrecht. Die opleiding functioneert in feite sinds september 1997, ze leverde formeel de eerste afgestudeerden af in 2001. Omdat onze beoogde partners ook hun eigen doelen nastreefden, bleek het realiseren van deze projecten in de praktijk een proces van geven en nemen. Dat verlies aan controle was, psychologisch gesproken, wel eens lastig voor onze club, omdat we als eigenwijze vakbroeders uiteraard het liefst alles in eigen beheer hielden. Maar om te kunnen groeien was het simpelweg onvermijdelijk om onderwijs, wat immers andermans vakgebied is, uit handen te geven. Deze opleiding, bleek bij sommige bouwhistorici trouwens wel het nodige verborgen onderwijstalent naar boven te brengen. Omgekeerd trad de studiebegeleider, Marjorie Verhoek, via deze route tot het SBN-bestuur toe. In dit kader werd ook begonnen aan het leerboek *Bouwhistorie* dat uiteindelijk in 2007 het licht zag.

In 2000 bereikten we dan eindelijk de top in het onderwijs: aan de Universiteit van Leiden werd een bijzonder hoogleraar Bouwhistorie aangesteld. Dat was ons bestuurslid Dirk de Vries; de leerstoel was een gezamenlijke onderneming van de SBN en de Rijksdienst. Dirks oratie was op 5 oktober 2001. Sinds 2010 geeft hij ook aan de TU in Delft college. En sinds het huidige studiejaar wordt bij de Masteropleiding aan de RU Utrecht Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg gedoceerd door Gabri van Tussenbroek. Als om de academische volwassenwording van het vak te benadrukken promoveerden dat zelfde jaar maar liefst 2 bestuursleden van de SBN, namelijk Ad van Drunen in Delft en Gabri van Tussenbroek in Utrecht.

Na 2000 heeft de SBN, naast haar bijdragen aan de opleidingen in Leiden en Utrecht, vooralsnog studiedagen georganiseerd, in samenwerking met de KNOB, de Federatie Grote Monumentenverenigingen en de RCE. Een voorbeeld daarvan is de studiedag KNOB-SBN op 12 december 2001 in Zeist over de actualisering monumentenregister en de studiedag KNOB/Mariaplaats op 13 december 2002 in Utrecht over Wetenschap en Monumentenzorg. Een groot

succes was ook die in Utrecht in 2008, waar de bouwhistorische verwachtingskaart centraal stond.

PUBLICATIES

De SBN heeft inmiddels een stroom van geschriften nagelaten, al dan niet in samenwerking met deskundigen van buiten het bestuur. De Nieuwsbrief bestaat sinds maart 1992. Over die Nieuwsbrief en de website van de SBN kunt u elders in deze jubileumbijdrage een uitvoerig verhaal lezen, geschreven door Rob Gruben.

Het boekje *Bouwgeschiedenis van Monumenten* voor de Open Monumentendag van september 1992 beet de spits af. Daarna volgde de Cursuswijzer *Inleiding tot de Bouwhistorie* in 1994.

Een topper was het *Jaarboek Monumentenzorg 1996* van de RDMZ over 'Monumenten en Bouwhistorie'. In 1995 kwam de eerste publieksfolder *Bouwhistorie*, waarvan in 1999 een nieuwe versie werd geschreven. Het jaarlijkse archeologische Rotterdam Papers -congres werd in 1996 geheel aan bouwhistorie gewijd, het bijbehorende boek werd gepresenteerd in 1999. Het publieksboek *Bouwhistorie in Nederland* onder redactie van Gabri van Tussenbroek kon op de donateursdag 2000 in Den Bosch worden gepresenteerd.

De allereerste *Leidraad* is al te vinden in de eerste Nieuwsbrief van 1992. De tweede versie, onder redactie van Karel Emmens, werd uitgereikt aan Fons Asselbergs op het bouwhistorisch platform van 22 november 1995. *Richtlijnen 3* werd als folder gepresenteerd in april 2000 (Redactie Jan Kamphuis en Jan van der Hoeve), en *Richtlijnen 4*, in samenwerking met vier andere organisaties (Redactie Leo Hendriks en Jan van der Hoeve), in april 2009. Het eerste concrete plan voor een bouwhistorie-leerboek dateert van 1997. Na veel tussenversies, besprekingen en aanpassingen werd (na grote inspanning van Ronald Stenvert en later ook Gabri van Tussenbroek) het definitieve boek exact tien jaar later gepresenteerd onder de pakkende titel *Inleiding in de Bouwhistorie*.

Een categorie apart vormen de beleidsplannen, de goede voornemens van de stichting, die traditiegetrouw, steeds minimaal een jaar na het begin van de erin beschreven periode, worden gepubliceerd.

OVER DE DREMPEL...

Een heet hangijzer in het bestuur vormde steeds het onderwerp van de 'Erkenningsregeling, dat later bekend is geworden onder de benaming 'de certificering' en uiteindelijk 'onderlinge erkenningsregeling'. Plat gezegd: moesten de bouwhistorici, als bescherming tegen mogelijke externe 'beunhazen' een eigen kwaliteitskeurmerk krijgen? Het onderwerp stond al bij de oprichtingsvergadering op de agenda. Het probleem werd echter vooral acuut halverwege de jaren negentig toen een aantal traditionele monumentenzorgers zich op de markt ook als 'bouwhistoricus' begonnen te afficheren (overigens een teken van succes). Jarenlang schrok het SBN bestuur voor het instellen van zo'n keurmerk terug, omdat het zou betekenen, dat bestuursleden over de kwaliteit van hun collega-bouwhistorici zouden moeten oordelen. Voor de meeste SBN-

bestuurders vormde dat feitelijk een brug te ver. Er was dan ook een subtiële externe druk vanuit de Rijksdienst voor nodig voordat dit onderwerp rond 2008 nadere praktische uitwerking kreeg. Niet de SBN, maar de nieuw opgerichte BNB heeft die opdracht nu op zich genomen. Daarbij heeft de Bond van Nederlandse Bouwhistorici gekozen voor een vrijwillige vorm van onderlinge erkenning op grond van kwaliteitscriteria, wat ook volgens de meeste SBN-ers, op dit moment de enige praktische aanpak is.

DOCHTERS?

In de loop van het afgelopen decennium heeft de bouwhistorische familie zich uitgebreid, eerst met het Convent en recentelijk ook met de BNB. Het is formeel misschien niet juist om collega-stichtingen als het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici of de Bond van Nederlandse Bouwhistorici te betitelen als 'dochters van de SBN'. Maar feit blijft toch dat deze stichtingen zijn opgezet door (voormalige-) bestuursleden van de SBN en dat het initiatief tot hun oprichting meestal eerst werd besproken tijdens vergaderingen van de SBN. Bovendien zijn er steeds innige contacten gebleven over en weer.

WERKSFEER

Zoals de vertrekkend voorzitter Gijs van Herwaarden het verwoordde in zijn 'Zwanenzang' op 1 november 2001: 'Maar met (nog meer) tevredenheid kijk ik terug op de plezierige en constructieve wijze waarop binnen het SBN-bestuur werd samengewerkt. Als iemand toezei wat te doen, gebeurde dat ook. Fantastisch! In mijn herinnering deden zich nimmer echte spanningen, laat staan ruzies, voor. De neuzen stonden steeds allemaal dezelfde kant uit. En ik denk ook dat dat in sterke mate heeft bijgedragen aan het succes van de bouwhistorie.' Een omschrijving die naar mijn mening niet alleen van toepassing is op de periode waarin Gijs het bewind voerde, maar slaat op de volledige periode van de afgelopen 20 jaar.

EEN PARADE VAN VOORZITTERS

De stijl van werken verschilde licht per voorzitter. Zo leek Herman Janse, die enkele maanden na de oprichting van de stichting aantrad, het voorzitterschap te beschouwen als de voortzetting van zijn werk als afdelingshoofd bij de Rijksdienst. Helaas voor hem beschikte onze Stichting over lang niet zoveel invloed en middelen als zijn voormalige werkgever en dat was uiteraard frustrerend. Na zijn plotselinge vertrek duurde het een flink tijdje voordat we een nieuwe kandidaat op de korrel hadden, want eigenwijs als we waren, zochten we naar een externe kandidaat van enig maatschappelijk gewicht. We vonden die in de persoon van Gijs van Herwaarden, de toenmalige secretaris van de Raad voor Cultuur. Aanvankelijk weigerde hij beleefd. Maar we gaven niet zomaar op. Ik herinner me dat Dirk en ik op een dinsdagmiddag naar regenachtig Rijswijk togen om hem, in de grijze kantoortoren waarin de raad zetelde, alsnog op andere gedachten te brengen. Dat lukte zowaar, achteraf denk ik vooral, omdat Gijs een echte ouderwetse heer was, die niemand teleur

wilde stellen. Met Gijs kregen we een voorzitter die iedereen nadrukkelijk liet uitspreken en na de vergadering het grootste deel van het werk in eigen persoon uitvoerde. Gijs heeft dan ook eindeloos veel brieven geschreven en telefoongesprekken gevoerd voor de SBN, als ware dat vanzelfsprekend voor iemand in zijn positie. Met zijn opvolger Jan van Niekerk kregen we een voorzitter die, en dat was toen misschien wel eens nodig, ons efficiënt probeerde te laten vergaderen en daarom een ietsje meer discipline handhaafde. Over de huidige voorzitter Koos de Looft mag de geschiedenis oordelen, hoewel ik nu al uit eigen waarneming kan zeggen dat hij een minstens even grote inzet vertoont voor de gemeenschappelijke zaak als zijn voorganger Gijs van Herwaarden.

Over de opeenvolgende secretarissen kan ik kort zijn: Ronald Glaudemans, Gabri van Tussenbroek, Wim Weve en Henk Jansen, hebben hun werk altijd uitstekend gedaan. Op hun schouders kwam onvermijdelijk een zeer groot deel van alle werkzaamheden neer, maar ik heb niemand horen klagen en het werk was altijd op tijd klaar. Hetzelfde mag gezegd worden van de opeenvolgende penningmeesters: Rob Gruben, Leo Wevers, Hanneke Nuijten, Petra Mesken en Connie van de Broek.

WAT ALLEDAAGSE RODDELS

De informele sociale geschiedenis van de SBN laat nog op zich wachten, maar hier vast een losse flodder daaruit. De meest markante bestuursleden, mannen van het eerste uur, waren ongetwijfeld Ad van Drunen en Jean Penders. Bronnen die anonimiteit hebben bedongen, melden dat zij samen ongeveer de helft van de spreektijd van de afgelopen 20 jaar zouden hebben gevuld, maar dat is uiteraard kwaadsprekerij en waarschijnlijk trouwens een understatement. Ad speelde zijn vertrouwde rol van nuchtere zwartkijker met verve en Jean was onze onnavolgbare strateeg. Na een bijdrage van de eerste waren we meestal volledig uit het lood geslagen en bij de ragfijne tactische omwegen van de laatste spreker raakte het voltallige bestuur steevast even de weg kwijt. Gelukkig bleek een derde veteraan (zij het niet van het allereerste uur) dankzij zijn goede humeur, steevast bestand tegen alle derailleringspogingen: met vrolijke opmerkingen hielp Karel Emmens ons keer op keer weer uit de zelfgegraven put, over de zelfopgeworpen barrières en terug op het rechte pad.

EGELTJESDANS

Over de verhouding tot het werkveld: met instellingen als KNOB, NCM, en de Federatie Grote Monumentengemeenten hebben we altijd contact gehouden en van tijd tot tijd ook gezamenlijk actie ondernomen. Een bijzonder contact heeft steeds bestaan met het Utrechts documentatiecentrum (UDC). Er bestond in deze jaren immers een personele unie tussen de SBN en deze instelling via de persoon van Jean Penders.org. De verhouding met de directie van de Rijksdienst begon weliswaar niet optimaal maar heeft in het eerste decennium van de Stichting een ontwikkeling doorgemaakt die een gestage verbetering inhield. Aanvankelijk leek het

toch een beetje een verhouding tussen egeltjes, waarbij ieder stoer de ander negeerde. Maar omdat we elkaar toch overduidelijk nodig hebben in dit niet al te grote werkveld, zijn er vanaf 1995 periodieke gesprekken begonnen tussen het SBN-bestuur en de directie van de Dienst. Daarna kwam in 1996 het *Jaarboek Monumentenzorg*, dat geheel aan bouwhistorie was gewijd, wat we toch voelden als een duidelijke erkenning van ons vak. Zo zijn we geleidelijk naar elkaar toegegroeid. De aanstelling van een hoogleraar bouwhistorie betekende de definitieve normalisering, omdat dit project alleen als gezamenlijke onderneming een kans van slagen had. Halverwege het afgelopen decennium zijn we zelfs gezamenlijk gaan kijken naar de toekomst van de monumentenzorg en de rol die bouwhistorie daarin zou moeten spelen. Al blijft het natuurlijk zo dat de Haagse politiek een onberekenbare factor blijft, die het lange termijn beleid van zowel de RCE als de SBN ten allen tijde weer kan doorkruisen. Vandaar dat we met de nieuwe voorzitter, die de Haagse praktijk uit eigen waarneming kent, een eerste voorzichtige verkenning in die richting zijn begonnen.

TEN AFSCHEID

Wat is het resultaat van al dat werk en zoveel inzet? Wel, om maar eens wat details te noemen, er is een nieuw vakgebied gevestigd dat werk biedt aan zo'n 80 mensen. Zeker 11 steden hebben nu bouwhistorici in vaste dienst, iets dat 20 jaar geleden volstrekt ondenkbaar was. We hebben een tweetal opleidingen op academisch niveau gekregen, compleet met eigen hoogleraar. De SBN heeft ruim 65 publicaties op de wereld gezet, plus twee websites met grote toekomst. Honderden krantenartikelen zijn sinds 1991 aan bouwhistorie gewijd. De 19 donateursdagen zijn door zo'n 1500 mensen bezocht. Inclusief de Nieuwsbrief hebben zo'n 35 personen zich door de jaren op alle mogelijke niveaus ingezet voor de SBN, en het welslagen van haar missie. Ik wil ze bij deze allemaal van harte bedanken, voor het vele dat ze hebben gedaan, of dat nu was in het bestuur van de Stichting, of achter de schermen, waar de Nieuwsbrief wordt gemaakt en de website onderhouden.

Wel, we hebben duidelijk ons best gedaan, we hebben iets bereikt, al moeten we tegelijkertijd ook constateren dat de strijd zeker nog niet gestreden is. Toch komt er een moment om dit stokje over te geven en voor mij, de laatste der oude Kloostermoppenbroeders, is dit het moment. In de wetenschap dat achter ons inmiddels een generatie staat van monumentenzorgers voor wie bouwhistorisch onderzoek vanzelfsprekend is.

KOOS STEEHOUWER

HET BEGIN VAN 50 NIEUWSBRIEVEN, EEN SFEER-IMPRESSIE UIT DE BEGINJAREN

Na vele gesprekken, brainstormsessies en zelfs nachtelijk overleg, betraden Koos Steehouwer, Ronald Glaudemans en schrijver dezes op 21 augustus 1991 het pand van notaris Hanemaaijer in Utrecht en ondertekenden het statuut van oprichting van de SBN.

Nu het bestaan van de stichting een feit was geworden was er flink wat werk aan de winkel. Er moesten donateurs worden geworven en het nadenken begon over wat we die donateurs zouden gaan bieden. Als jonge honden in die tijd hadden we over de donateurswerving wel onze ideeën en nadat ook de overige bestuursleden daarmee akkoord gingen, konden we in het najaar van 1991, en wel precies op 11 oktober, onze slag slaan. Die dag was er namelijk naar aanleiding van de pensionering van Herman Janse bij de oude Rijksdienst voor de Monumentenzorg een symposium georganiseerd onder de titel 'Het grote verband'. Met toestemming van de organisatie zorgden we ervoor dat op iedere stoel in de zaal een convocatie lag van de zojuist opgerichte SBN. Onze actie had succes: een groot aantal aanwezigen werd direct donateur, temeer omdat jubilaris Herman Janse - hij maakte op die dag tevens bekend voorzitter te zullen worden van de SBN - en ook medeorganisator Dirk de Vries er gedurende die dag goede reclame voor maakten. En zo hadden we al meteen vanaf het prille begin een redelijk groot aantal donateurs voor onze stichting gewonnen, namelijk 76.

De volgende stap was die donateurs op de hoogte houden van de activiteiten die we binnen de SBN zouden gaan ontplooiën. Dit zou gaan gebeuren door middel van een Nieuwsbrief, waarvan we hoopten dat die op termijn zou uitgroeien tot een heus tijdschrift; een hoop die de huidige redactie ten volste heeft waargemaakt. Besloten werd dat Ronald Glaudemans en ondergetekende daarin het voortouw zouden nemen en dat Herman Janse - die na zijn pensionering toch over wat meer vrije tijd beschikte - de eindredactie van dit nieuwe medium zou gaan verzorgen. Zo gezegd, zo gedaan. Rosemarie van Boxel, de vrouw van Koos Steehouwer, ontwierp speciaal voor ons een logo dat zich gemakkelijk liet kopiëren. Het was in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw nog de tijd van knippen, plakken en kopiëren!

En zo gingen we in de winter van 1991-1992 vol goede moed van start met het maken en vullen van het eerste nummer van de Nieuwsbrief Bouwhistorie. Daarbij werden we ondersteund door medebestuurslid Ad van Drunen, bouwhistoricus van de gemeente 's-Hertogenbosch, en we konden daardoor zonder problemen gebruik maken van alle faciliteiten die de toenmalige Bouwhistorische en Archeologische Dienst (BAD) van die gemeente ons bood. De BAD was toen een vergaarbak van enthousiaste en fanatieke lieden op het gebied van bouwhistorie en archeologie. Iedere dinsdagavond had de afdeling archeologie een 'velpon-club' van vrijwilligers die scherfjes aan elkaar plakten en al vanaf 1988 werden er in de avonduren cursussen bouwhistorie gegeven.

De Bouwhistorische en Archeologische Dienst tijdens een excursie naar Gent op 15 juni 1994.
(foto R. Gruben)

Een groot aantal van de toenmalige vrijwilligers en cursusleden was op een of andere manier aan 'de dienst' verbonden gebleven en kwam veelvuldig op een doordeweekse avond de oude Bethaniëkerk binnenlopen, waarin de BAD gevestigd was. Ook in de weekeinden was het vaak volle bak. Dat alles was mogelijk omdat de Bethaniëkerk ver verwijderd was van de andere gebouwen van het stadskantoor en daardoor buiten de normale beveiligingsprocedures viel. In feite hadden we er volkomen vrij spel. Ronald Glaudemans en ik waren via Ad van Drunen in bezit van een sleutel en konden zodoende tot diep in de nacht doorgaan als dat nodig was, en wij waren niet de enigen!

In deze context was het voor ons dus eenvoudig om te kunnen beschikken over alle faciliteiten die nodig waren om de eerste nummers van de Nieuwsbrief Bouwhistorie te kunnen maken. Een woord van dank aan Ad van Drunen en de gemeente 's-Hertogenbosch, welke laatste natuurlijk onwetend was van deze situatie, is hier wel op zijn plaats... Een verkwisting van gemeenschapsgelden is het zeker niet geweest! Zo ontstond in maart 1992 het allereerste nummer van de Nieuwsbrief Bouwhistorie. Voor de vulling hadden we niet echt veel moeite hoeven doen. Vanzelfsprekend moest het geheel geopend worden met een stuk van onze kersverse voorzitter Herman Janse. Vervolgens had Koos Steehouwer al een artikel klaarliggen over wat later zou uitgroeien tot de zo bekende *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek*. Ada van Deijk, de vriendin van bestuurslid Jean Penders, verzorgde een boekbespreking over de kerk van Leur en met wat huishoudelijke mededelingen van ons, als redactie, was er nog één bladzijde over voor de actuele ledenlijst van de stichting. Die bestond op dat moment zoals vermeld uit 76 personen, voornamelijk mensen die gehoor hadden gegeven aan de folderactie van 11 oktober 1991.

Aan kopij hadden we de eerste nummers in ieder geval geen gebrek. We konden goed merken dat Nederland toe was aan een stichting die de over het algemeen solitair werkende bouwhistorici met elkaar verbond. Iedereen was enthousiast en bereid zijn schouders onder dit nieuwe initiatief te zetten. Al in het tweede verschijningsjaar (1993) besloten we het medium een professioneler jasje te geven, het ging al een beetje in de richting van het zo begeerde tijdschrift. Omdat ik altijd nauw betrokken ben geweest bij de Vereniging Vrienden van Brabantse Kastelen, stelde ik voor de kافت voortaan op dezelfde wijze vorm te geven als die vereniging dat deed voor haar tijdschrift. Een telefoontje naar voorzitter Bas Aarts zorgde voor de juiste contactgegevens van de Copyshop die dat alles verzorgde. Daarbij bleek dat ook de feitelijke productie uit handen werd gegeven en omdat dit voor relatief weinig geld kon, stelde ik het SBN-bestuur voor om dit ook voor onze eigen Nieuwsbrief voortaan zo te doen. Aangezien ikzelf penningmeester van de SBN was, was een financiële onderbouwing gemakkelijk te verzorgen en de eerste bestuursvergadering in 1993 maakte dit onderwerp tot niet meer dan een hamerstuk. Sailant detail is dat ik tegenwoordig samen met Bas Aarts eindredacteur ben van het tijdschrift *Brabantse Kastelen*, dat nog steeds dezelfde lay-out en kافت heeft als in 1993 en dat dus model stond voor de nieuwsbrieven 5 tot en met 24!

De nieuwe omslag was niet de enige verandering: in 1993 trad Dick Zweers toe tot de redactie. In de praktijk bleef toch veel op Ronald en mij neerkomen, omdat wij nu eenmaal beiden in 's-Hertogenbosch woonachtig waren en het gebouw van de bouwhistorische dienst indien gewenst iedere avond en elk weekend tot onze beschikking stond. Dat waren nog eens tijden! Dick Zweers en Herman Janse kregen zodoende steeds meer de rol van eindredactie, terwijl de 'dagelijkse' werkzaamheden als vanouds door Ronald en mij werden uitgevoerd. Herman Janse schreef in een

Receptie op de bouwhistorische dienst op 5 april 2000. Links Ronald Glaudemans, rechts Rob Gruben en in het midden op de rug gezien H.L. Janssen, stadsarcheoloog, Tussen hen in vrijwillig medewerker Jan van Benthem. (foto R. Gruben)

terugblik op de eerste twee jaar van de stichting in het zesde nummer van de Nieuwsbrief (juni 1993) het volgende over deze periode: 'De Nieuwsbrief Bouwhistorie, waarvan het eerste nummer in maart 1992 verscheen, vormt een weerslag van al datgene, wat er in de bouwhistorische wereld omgaat. Daarbij wordt een kritische instelling niet geschuwd, hetgeen door sommigen niet geheel in dank wordt afgenomen. Voor een weerwoord wordt vanzelfsprekend plaats ingeruimd. Uit dergelijke discussies blijkt, dat er nog veel verschil van mening en onbegrip heerst over de inhoud van het begrip bouwhistorie, de uitvoering van een onderzoek en de invloed daarvan op een restauratie'. Deze zinnen van onze voorzitter destijds markeren op prachtige wijze de positie die de bouwhistoricus in relatief korte tijd in het monumentenwereldje had weten te veroveren.

Vóór de oprichting van de SBN waren de bouwhistorici niet verenigd en bezaten zij geen platform waarmee zij naar buiten konden treden. Met de SBN en de Nieuwsbrief kwam hierin in korte tijd radicaal verandering. Ondanks de beperkte oplage wist de inhoud van de Nieuwsbrief velen op onverklaarbare wijze te bereiken en werd de steeds weer herhaalde oproep tot meer bouwhistorisch onderzoek alsmáar moeilijker te negeren. Zoals al eerder opgemerkt kon dit slechts geschieden omdat de tijd er rijp voor was.

Helaas hadden we 'Malta' gemist, omdat er op het ministerie grote weerstand bestond om de reeds vertaalde Nederlandse tekst, en dan vooral het Engelse woord 'archaeology' aan te passen aan de betekenis die het werkelijk had, namelijk 'archeologie en bouwhistorie'. De Nederlandse vertaling was net voor de oprichting van de SBN definitief geworden en men had simpelweg geen trek daar nu nog in te gaan rommelen. Het is een kleine smet op die verder zo succesvolle eerste jaren van de SBN. Ad van Drunen wijdde in de nummers 7, 8 en 9 (1993 en 1994) van de Nieuwsbrief een drietal kritische artikelen aan deze kwestie. Leuk is wel dat de actualiteit zinspeelt op een correctie van de omissie uit die jaren. Als een eerste stap in die richting kan worden gezien dat bouwhistorie inmiddels als specialisme is opgenomen in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), de uitvoeringsregeling die dient als wettelijke basis voor al het in Nederland uitgevoerde archeologisch onderzoek. We blijven echter natuurlijk streven naar een aparte (wettelijke) status van onze vakdiscipline, dat spreekt!

Op bovengeschetste wijze vonden stichting en Nieuwsbrief in die beginjaren steeds meer hun gelegitimeerde plaats in de monumentenwereld. Begin 1994 werd Herman Janse als voorzitter opgevolgd door Gijs van Herwaarden en moest de redactie van de Nieuwsbrief het zonder onze nestor stellen. De Nieuwsbrief was er door de nieuwe omslag en de verbeterde fotokwaliteit inmiddels een stuk professioneler uit gaan zien en hield daarmee gelijke tred met de positie van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland als geheel, die ook beter en meer zichtbaar was geworden.

Wat we wel enigszins onderschat hadden, was de hoeveelheid werk die de frequentie van verschijnen met zich meebracht. Immers, tot en met 1994

verscheen de Nieuwsbrief viermaal per jaar. Dat bracht meer werk met zich mee dan wij tevoren hadden ingeschat. Zeker omdat Ronald en ik net bezig waren onszelf als freelance bouwhistorici te positioneren op de vrije markt. Later zouden die pogingen uitgroeien tot het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie, kortweg IBID, maar dat is een ander verhaal. De druk om ieder jaar vier nieuwsbrieven te produceren werd dus al gauw te groot. Onze nieuwe voorzitter Gijs van Herwaarden verwoordde dit heel tactisch in zijn openingsartikel van nummer 13 (maart 1995): 'Onze 12de Nieuwsbrief zag wat verlaat het licht. Wij zullen ons best doen daar geen gewoonte van te maken, maar u dient zich wel te bedenken: het is en blijft liefdewerk-oud-papier. Wij willen zoveel en hebben zoveel prachtige plannen, maar het komt er niet altijd van'. Mooie woorden van een begripvol voorzitter die in zijn werkzame leven al zo'n beetje alles op dit gebied had meegemaakt en wiens relativisme ons vaak stimuleerde. Kort en goed: vanwege de toenemende hoeveelheid werk die het samenstellen van de Nieuwsbrief met zich meebracht, besloten we met ingang van 1995 de verschijningsfrequentie terug te brengen tot drie nummers per jaar. Deze frequentie is later nog verder teruggebracht en vanaf mei 2008 verschijnt de Nieuwsbrief twee maal per jaar, in mei en november.

Medio 1995 trad Dick Zweers uit het bestuur van de SBN en kwam ook zijn redactieplaats vacant. Deze werd ingevuld door oudgediende Dik Berends, van wie we veel hebben geleerd. De Nieuwsbrief waarin Dik voor het eerst als redacteur optrad is die van juni 1995 (nummer 14). Drie maanden later zouden we bovendien nog ondersteuning krijgen van Elisabeth Stades-Visscher en Ronald Stenvert, die mede zouden zorgen voor de aanlevering van voldoende kopij. De redactie van de Nieuwsbrief was daarmee op vijf personen gekomen en op volle sterkte! Een eerste werkafpraak die we maakten stond meteen garant voor voldoende kopij en diversiteit: we zouden voortaan samenvattingen maken van de voordrachten die in Zeist op het Bouwhistorisch Platform werden gehouden. Het is een item dat tot op heden in de Nieuwsbrief is terug te vinden en dat naar mijn gevoel door zijn diversiteit in ieder nummer veel donateurs weer aanspreekt.

Halverwege 1997 hadden Ronald en ik het inmiddels dermate druk gekregen met onze eigen bouwhistorische werkzaamheden, dat het werk dat de Nieuwsbrief Bouwhistorie met zich meebracht ons eigenlijk teveel werd. Ronald trad terug uit het bestuur van de SBN, waarin hij de rol van secretaris overdroeg aan Gabri van Tussenbroek. Voor de Nieuwsbrief bleef hij zijdelings nog wel beschikbaar. Om in beeld te brengen wat er sinds de oprichting was gebeurd, publiceerde ik in het julinumnummer van 1997 een lijst met donateurs, zoals die ook in de allereerste Nieuwsbrief was afgedrukt. Waren we begin 1992 nog trots geweest op 76 donateurs, nu was dat aantal gegroeid tot maar liefst 190 en de Nieuwsbrief was onmiskenbaar het cement tussen deze vaak individueel op de bouwhistorische markt opererende lieden! Tekenend voor het toegenomen belang (en daarmee de toegenomen tijd die aan stichting en Nieuwsbrief

diende te worden besteed) was dat we als bestuur in diezelfde Nieuwsbrief een heus beleidsplan tot 2001 hadden afgedrukt. De ambitie droop er vanaf en - belangrijker nog - veel ervan is de daarop volgende jaren ook daadwerkelijk gerealiseerd.

Door dit alles was het eind 1999 ook voor mij teveel geworden om een bestuursfunctie binnen de SBN en de redactie van de Nieuwsbrief nog deugdelijk te combineren met de werkzaamheden voor het toen net opgerichte BAAC. Gijs van Herwaarden schreef wat vriendelijke woorden voor mij in de 24ste Nieuwsbrief, die tevens de laatste zou zijn die ik in elkaar zou draaien. Nummer 25, dat zou verschijnen in het voorjaar van 2000, bezat een deels nieuwe redactie - aangevoerd door Albert Reinstra - en een volledig nieuwe omslag en lay-out. Het markeerde wederom een verdere volwassenwording van stichting, Nieuwsbrief en vakgebied. Sinds 2000 zijn er nog meer veranderingen geweest. Naast Albert Reinstra als hoofdredacteur, Elisabeth Stades en Ronald Stenvert trad in augustus 2004 Wim Weve toe tot de redactie, terwijl Dik Berends aftrad. Het werk kwam grotendeels op de schouders van hoofdredacteur Albert terecht (hij zocht voor iedereen altijd plaatjes op) en voor een betere werkverdeling werd er versterking gezocht. Arendie Herwig-Kempers trad in december 2006 toe tot de redactie en stelde regelmatige redactievergaderingen voor, voorafgaand aan het Platform. Vanaf november 2007 kon men ook rekenen op de grafische ondersteuning van Jeroen Nipius. Dit alles leidde tot een 'total make-over' van de Nieuwsbrief die vanaf november 2008 in een glanzende kleurenomslag verscheen met een nieuwe lay-out. Wim Weve trad in april 2008 af als redactielid. Albert Reinstra verzocht Ronald Stenvert in mei 2009 hoofdredacteur te worden en laatstgenoemde accepteerde dit als een tijdelijke oplossing. Met ingang van nummer 50, uitgekomen in mei 2011, is Arendie op verzoek van de andere redactieleden en met instemming van het bestuur hoofdredacteur geworden. Met ingang van nummer 51 is tot aller spijt Albert Reinstra uit de redactie getreden; de zittende redactie is hem veel dank verschuldigd voor de vele nummers die hij produceerde.

Nu, na bijna 20 jaren en allang geen jonge hond meer, kijk ik met veel genoegen terug op deze werkzaamheden van het eerste uur. Zonder overdrijving kunnen we stellen dat de zich in de jaren ontwikkelende nieuwsbrieven op prachtige wijze de professionalisering verbeelden die het vakgebied sinds de oprichting van de SBN in 1991 heeft doorgemaakt. De Nieuwsbrief Bouwhistorie, niet louter tijdschrift, maar geschiedkundig document!

ROB GRUBEN

NASCHRIFT REDACTIE:

Jos van Rooden is tot ons genoeg bereid gevonden de redactie te komen versterken.

SYMPOSIUM SBN

DE STICHTING BOUWHISTORIE NEDERLAND BESTAAT 20 JAAR!
Het bestuur van de SBN wil dit graag vieren in samenwerking met de RCE en met zijn donateurs, en nodigt u uit deel te nemen aan het symposium *Purisme en Pragmatisme*

LOCATIE: Rijksdienst Cultureel Erfgoed

DATUM: 16 december 2011

PROGRAMMA:

- 9.00 *Ontvangst met koffie*
- 9.30 *Welkomstwoord*
Cees van 't Veen, directeur RCE
- 9.35 *Terugblik op 20 jaar SBN*
Koos de Looff, voorzitter SBN
- 9.55 *Laag bij de grond. 200 jaar heen en weer*
Bart Klück
- 10.15 *Kwetsbare categorieën. Omgang met 20ste-eeuws erfgoed*
Vincent van Rossem
- 11.10 *Koffie*
- 11.40 *De carrière van Berend. Dateren tot op de maand nauwkeurig*
Dirk J. de Vries
- 12.00 *Bouwhistorie: de stand van zaken*
Jan van der Hoeve
- 13.00 *Lunch in Stadscafé De Observant, Stadhuisplein 7, 3811 LM Amersfoort*
- 14.00 *Een poort in de Sint-Anthonispoort*
Jacqueline de Graauw
- 14.20 *Bouwhistorische waardenkaarten.*
Edwin Orsel, namens Convent Gemeentelijke Bouwhistorici
- 15.15 *Theepauze*
- 15.45 *Lucas van Leyden en het hoogaltaar in de Pieterskerk*
Edward Grasman
- 16.05 *Het tochtige bouwwerk van de kenniss*
Ronald Stenvert
- 17.00 *Aangeklede borrel in de kantine van de RCE tot 18.30 uur*

De kosten voor het symposium bedragen Euro 30,- , inclusief lunch.

Parkeren onder RCE gebouw is mogelijk.

Aanmelding voor het symposium is verplicht, er is een beperkt aantal deelnemers mogelijk. Opgeven bij de secretaris: henk.jansen@utrecht.nl

DE MAKELAAR

STEUNPUNT IN HET SCHILDDAK

INLEIDING

Over het algemeen zijn alle spanten in een kapconstructie aan elkaar gelijk. Bij onderzoek naar zeventiende- en achttiende-eeuwse kappen in Leiden bleken er desondanks diverse verschillen tussen de spanten onderling voor te komen. In het bijzonder bij meerdere aansluitende dakschilden (vaak schild-daken) verschijnt daar, waar de dakschilden elkaar ontmoeten, op het uiteinde van de nok een makelaar in het spant. Dit constructieve element is een specifieke oplossing voor schilddaken met nokgording, waar als zodanig nog niet eerder aandacht is besteed. In het navolgende zal nader op dit verschijnsel worden ingegaan.

MAKELAARS, EEN INTRODUCTIE

De verschillende definities van makelaar laten ruimte voor interpretatie. Een makelaar is volgens Haslinghuis: *'middenstijl van een kapspant, waarin de kapbenen en ev. de nokgording is ingelaten, ook de hoekkepers samenkomen. (...) Ook stijl midden in torenspits waartegen alle onderdelen steunen. (...) De makelaar aan de gevelzijde wordt soms verlengd en van een spitse topversiering voorzien, al of niet met lood bekleed en met een piron, die zelf ook wel makelaar genoemd wordt.'*¹ In zijn boek over houten kappen zegt Janse: *'een verticale stijl in een kapgebint, die doorloopt tot in de nok, wordt een makelaar genoemd. (...) In het bestek uit 1541 voor de Oude Kerk te Delft omschrijft men onder de term makelaar een element dat wij liever koningsstijl noemen en waarin meerdere hele of halve gebinten samenkomen.'*² De term makelaar wordt dus voor meerdere elementen gebruikt. In dit artikel wordt onder makelaar verstaan het verbindingselement dat als constructieve hoofdfunctie heeft de dragende elementen (de hoek- of kilkepers) van de verschillende dakvlakken die bij een nok samenkomen, op te vangen. De makelaar zoals hier bedoeld, wordt in de bouwhistorische praktijk verschillend benoemd: koningsstijl, makelaar of nokstijl. Definitievorming is echter een hachelijke onderneming, ook al omdat de historische bronnen niet eenduidig zijn.³ Er lijkt echter wel een verschil te duiden en in de conclusie wordt daar nader op teruggekomen.

¹ Haslinghuis-Janse 1997, p. 306.

² Janse 1989, p. 66.

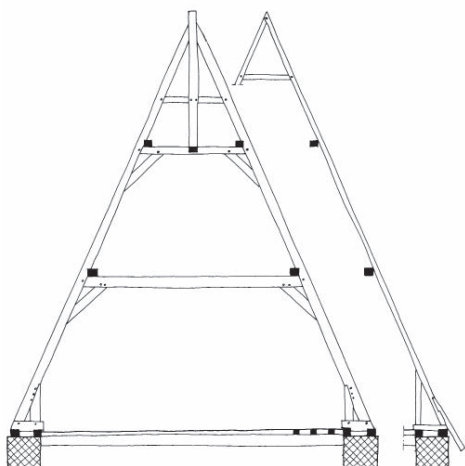
³ In het bestek uit 1598 voor het Gemeenlandshuis, Breestraat 59, Leiden, wordt een element dat tegenwoordig als koningsstijl zou worden opgevat, benoemd als 'mackelaer': Meule, van der 2000, p.179 en zie ook noot 3.

LEIDSE MAKELAARS

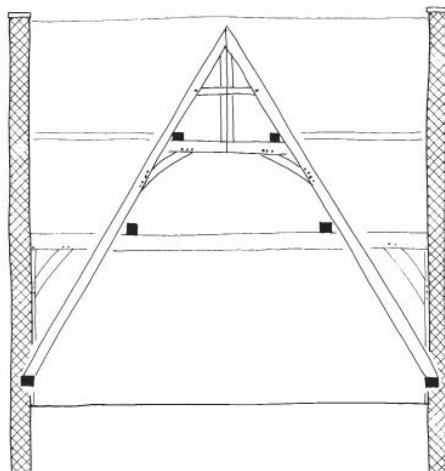
De oudste makelaars in Leiden bevinden zich in de grote kerkdaken, zoals die van het hoogkoor van de Pieterskerk uit 1391-1412 (d).⁴ Tegen de makelaar, hier meer op te vatten als koningsstijl, steunen de half- of hoekkeperspanten van de op het hoofdzadeldak aansluitende 'zijdakschilden'. De sporen van deze zijdakschilden steunden af op de hoekkepers. Een iets jonger voorbeeld dat al meer op een 'gewone' makelaar lijkt, is het - door Janse zo benoemde - veelzijdige dak van het Gravensteen uit 1463.⁵ Hier zijn in de twee hoofdspanen makelaars opgenomen, waartegen de half- en hoekkeperspanten zijn geplaatst.

Een afwijkend voorbeeld is de vermoedelijk vijftiende-eeuwse kruiskap van Hooigracht 41.⁶ Hier staan tegen een centrale makelaar of koningsstijl vier hoekkeperspanten geplaatst.

Vanwege de piramide- of tentvorm heeft het dak van het linker achterhuis van Rapenburg 67 uit 1623 (d) op fliering niveau een centrale makelaar of koningsstijl waartegen half- en hoekkeperspanten staan.⁷ Ook de kap van Langebrug 87 E (voorheen 85) uit vermoedelijk 1642 heeft een makelaar.⁸ Deze is nodig omdat de kap aan de achterzijde een dakschild heeft.

Kap Gravensteen, 1463
(tekening E. Orsel)

Kap Hooigracht 41, XV?
(tekening E. Orsel)

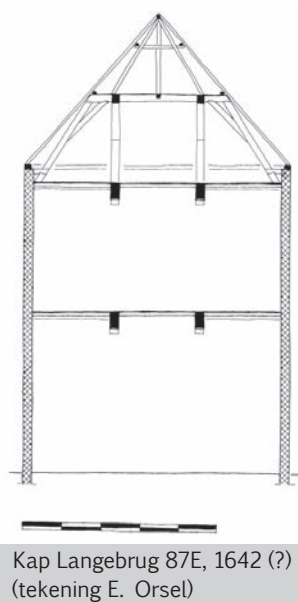
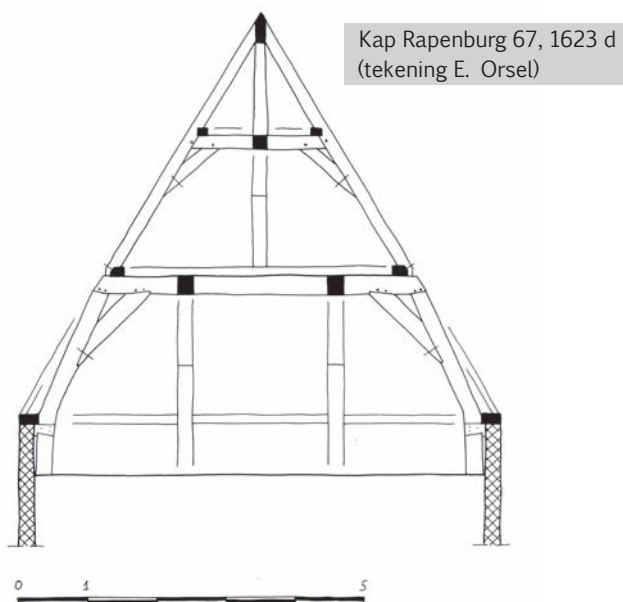
⁴ Stenvert 2004, p. 304-305.

⁵ Janse 1989, p. 230-234 en Orsel 2007, p. 14.

⁶ Orsel 2004-1.

⁷ Zie dossier Rapenburg 67 in het bouwhistorisch archief Monumenten & Archeologie, gemeente Leiden.

⁸ Orsel 2004-2.

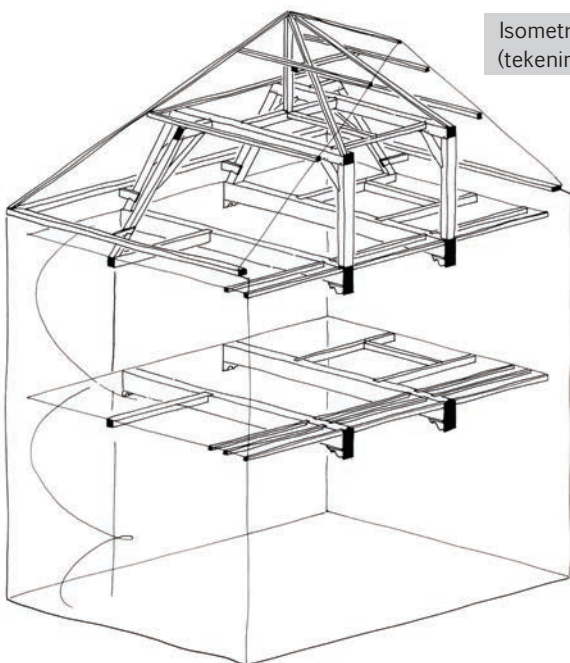
MAKELAARS IN (OMLOPENDE) SCHILDDAKEN

Met de opkomst van lijstgevels in de architectuur van het Hollands Classicisme ontstond ook het schilddak en later het omlopende schilddak.⁹ Deze daken kenmerken zich door aansluitende dakschilden, waar voor het opvangen van de hoekkepers een makelaar noodzakelijk bleek. Ondertussen was, onafhankelijk daarvan, in de kapconstructie de nokgording als constructief element geïntroduceerd. Om de nokgording te dragen, was het noodzakelijk geworden de spanten tot in de nok door te trekken. De oudste bekende kapconstructie in Leiden met een nokgording en dus een stapelspant tot in de nok is die van één van de achterhuizen van Pieterskerkgracht 9 uit 1539 (d.).¹⁰ Bij het recente onderzoek naar de kapconstructieontwikkeling in Leiden viel op dat deze nokspanten, als ze op het snijvlak van meerdere dakschilden staan, afwijkend zijn uitgevoerd met een noodzakelijke makelaar. Eén van de oudste nog bestaande Leidse voorbeelden van een schilddak, waarvoor een dergelijke makelaar noodzakelijk was, is het voorhuis van Pieterskerkgracht 9 uit 1620.¹¹ De kap heeft twee drievoudig gestapelde dekbalkspanten en in de

⁹ Al eerder kwamen schilddaken voor, maar deze kappen waren nog niet voorzien van een nokgording; ze hadden sporenparen met haanhouten (Janse 1989, p. 230-234). Op het punt waar meerdere dakvlakken samenkwamen bevond zich een koningsstijl, die soms door het dak stak.

¹⁰ Orsel 2009-2, p.1116

¹¹ Zie dossier Pieterkerkgracht 9 in het bouwhistorisch archief Monumenten & Archeologie,

Isometrie Langebrug 87E, 1642 (?)
(tekening E. Orsel)

nok een afgeschoorde nok-stijl. Tegen deze stijl, op te vatten als makelaar, staan de hoekkepers van het voor- en achterdakschild, die verder ondersteund worden door halfspanten. Omdat dit dak maar twee hoofdspanten heeft die precies onder de uiteinden van de nok staan, zijn er geen afwijkingen tussen de spanten.

Een voorbeeld van een vroeg schilddak met afwijkende uiterste spanten is Rapenburg 65 uit 1623.¹² Deze kap bestaat uit drieduidig gestapelde dekbalkspanten en in de nok een driehoeksspantje met

spantbalk. Het achterste spant wijkt af doordat ter plaatse van het bovenste dekbalkspant en het driehoeksspantje een driehoeksspant met makelaar staat. Tegen deze makelaar staan de hoekkepers van het achterdakschild. Van de voorzijde is de vorm onbekend omdat dit gedeelte is vervangen in 1749 (zie verderop in dit artikel).

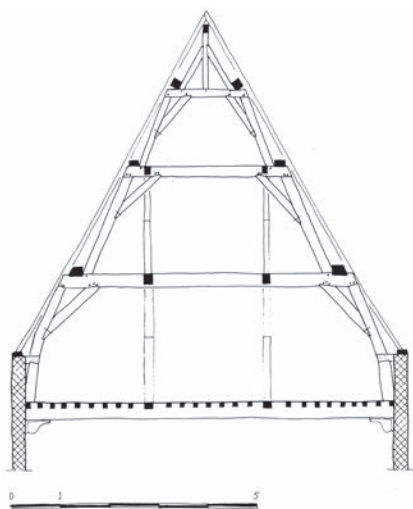
Ook bij de samenkomst van de dakschilden van de kappen met omlopende schilddaken met middenzakgoot komt de makelaar voor. Eén van de oudste omlopende schilddaken met middenzakgoot is Rapenburg 34 uit 1645. Rapenburg 34 werd, samen met 36 en 38 ontworpen door stadsfabriek Arent van 's-Gravesande (ca. 1610-1662).¹³ Met zijn komst in 1638 werd het Hollands Classicisme in Leiden geïntroduceerd.¹⁴ De geheel grenenhouten kapconstructie van Rapenburg 34 heeft dekbalkspanten met een middenondersteuning voor de zakgoot. Op de dekbalkspanten staan asymmetrische driehoekspanten met overgekepte spantbalken. De voor- en achterdakschilden worden

gemeente Leiden.

¹² Orsel 2007-2, p. 27 en 28.

¹³ Orsel 2009-1, p. 103 en 104.

¹⁴ Steenmeijer 2005, p. 13-21.

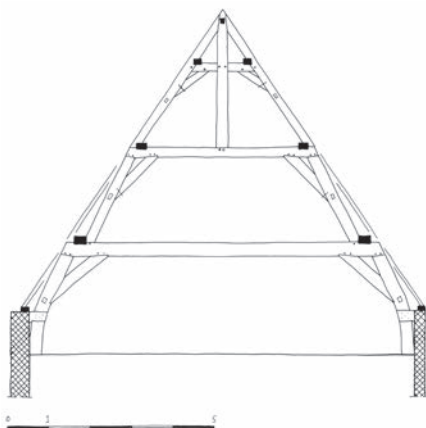
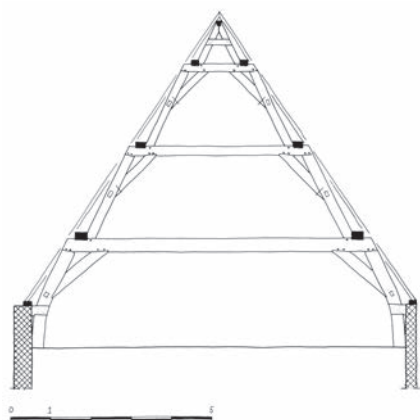

Kap voorhuis Pieterskerkgracht 9, 1620
(tekening E. Orsel)

gevormd door half- en hoekkeperspanten. Het voorste en achterste spant zijn afwijkend. Op het dekbalkspant staan ingepende makelaars (afgeschoord) met daartussen een ingepende dwarse nokgording. De nokgordingen in de lengterichting zijn in de makelaars gepend.

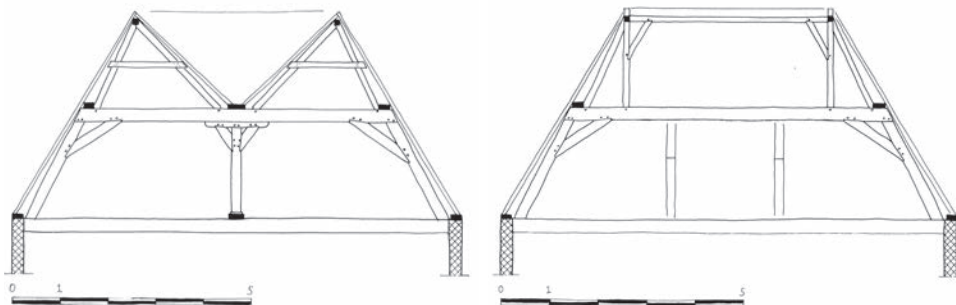
Ook het door stadsarchitect Jacob Pietersz. Roman in 1681 ontworpen poortgebouw van het hofje Meermansburg, Oude Vest 159, heeft een omlopend schilddak met middenzakgoot.¹⁵ De (strak gezaagde) grenenhouten kapconstructie bestaat uit dekbalkspanten met daarop een driehoekspant, dat in de nok voorzien is van een houten schetsplaat. Ten behoeve van de zakgoot is een brede plaat over het midden van de dekbalken gelegd. De zijschilden worden ondersteund door half- en hoekkeperspanten. De bovenzijde van de uiterste spanten wijkt ook hier af. In de driehoekspanten is een makelaar opgenomen. Deze steekt

er bovenuit en de nokgording is er in gepend. Om deze reden kan niet gesproken worden van een nokstijl. Het onderscheid dat gemaakt moet worden is dat een nokgording op een nokstijl ligt en dat bij een makelaar in de zijkant de nokgording is gepend. Bij de nokstijl gaat het dus enkel om een verticale

Kap Rapenburg 65, 1623, zonder en met makelaar (afwijkend) (tekening E. Orsel)

¹⁵ Orsel 2009-1, p. 107 en 108.

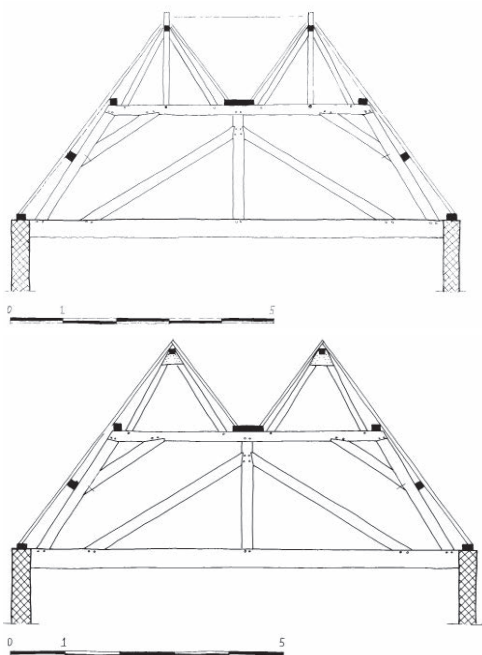

Kap Rapenburg 34, 1645, zonder en met nokstijlen (afwijkend) (tekening E. Orsel)

kracht (dragende functie). Bij de makelaar gaat het om primair de kracht over te brengen van hoekkepers op de nokgording. Als de makelaar onderdeel uitmaakt van een nokspant vervult de makelaar tevens de dragende functie.

Een later voorbeeld is het complexe dak van Rapenburg 61, ook een ontwerp van Roman, uit 1701. Deze U-vormige kap heeft twee parallelle daken met grenenhouten driehoeksspanten.¹⁶ De achterste spanten hebben, omdat het achterste dakschild er op aansluit, een toegevoegde makelaar. Deze is tussen de spantbenen geplaatst en ingepend in een extra spanttussenbalkje. Dit zou ook haanhout genoemd kunnen worden.

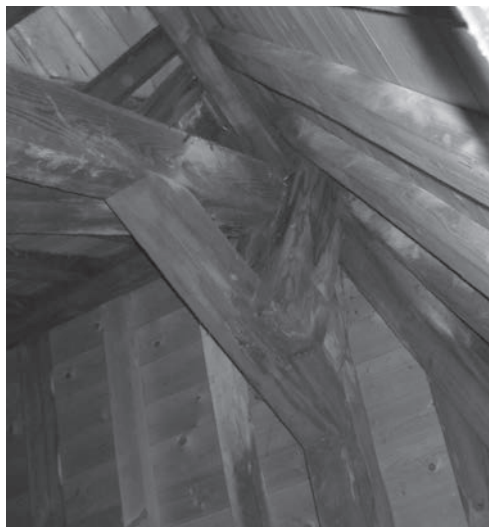
In de achttiende eeuw wordt de oplossing met de afwijkende eindspanten met makelaar ook toegepast. Het voorste dak van het al genoemde Rapenburg 65 uit 1749 heeft grenenhouten dekbalksspanten met daarop een driehoeksspan.¹⁷ Bij de buitenste spanten is het driehoeksspan door

Kap Oude Vest 159, 1681, zonder en met makelaar (afwijkend) (tekening Orsel)

¹⁶ Zie dossier Rapenburg 61 in het bouwhistorisch archief Monumenten & Archeologie, gemeente Leiden. De driehoeksspanten zijn in de nok aan elkaar gezet met een moerbout. Dit is een vroege toepassing, maar hier verkozen boven een traditionele pen- en gatverbinding vanwege de beperkte bereikbaarheid door de aanwezige nokgording.

¹⁷ Zie dossier Rapenburg 65 in het bouwhistorisch archief Monumenten & Archeologie, gemeente Leiden.

Nokdetail Rapenburg 61, 1701
(foto E. Orsel)

een makelaar versterkt.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat bij de buitenste spanten een afwijkende constructie werd gemaakt ten behoeve van de voor- en/of achterdakschilden. De overige spanten hebben een 'normale' uitvoering. Bij kleinere schilddaken werd het spant niet altijd onder het samenkomstpunt van de dakschilden geplaatst. De nokgording steekt dan iets door het buitenste spant en is gepend in een makelaar. De hoekkepers staan dan tegen deze 'zwevende' makelaar. Mandemakerssteeg 1 uit 1650 is hiervan een goed voorbeeld.¹⁸

DAKEN MET EEN WOLFEIND

Veel oorspronkelijke zadeldaken van Leidse woonhuizen kregen in een latere periode een afwolving of wolfeind. Dit hangt meestal samen met de modernisering van topgevel naar lijstgevel,

die in de achttiende of negentiende eeuw dikwijls plaatsvond. Hiervoor werd een deel van de topgevel afgebroken en werd het restant omgevormd tot een lijstgevel. Voor het wolfeind werden hoekkepers aangebracht, die aansloten op de nokgording. Om dit constructiever en stabiel te maken werd vaak een makelaar(tje) geplaatst.

BEKRONING VAN DE MAKELAAR

De makelaar werd ook in een aantal gevallen benut om de nok bovendaks extra te accentueren. De meest eenvoudige werkwijze was om de makelaar door het dak te laten steken en af te dekken met een piron. Andere decoratieve voorbeelden zijn de koperen weerhanen van het Gravensteen uit 1463 of de globes op de 'maeckelaars' van Bibliotheeca Thysiana, Rapenburg 25 uit 1655.¹⁹

CONCLUSIE

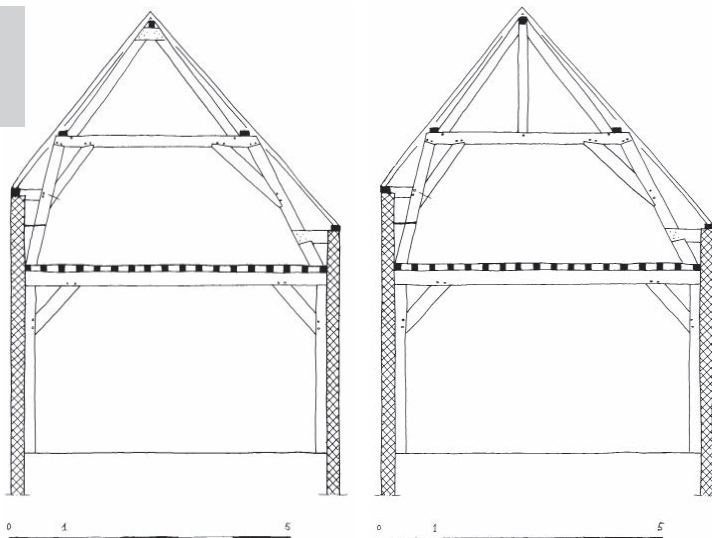
Bij kappen met meerdere samenkomende dakschilden had de timmerman het probleem hoe hij de draagconstructies van de dakschilden op elkaar aan moest laten sluiten. In de middeleeuwse kappen werd dit opgelost met de

¹⁸ Zie dossier Mandemakerssteeg 1 in het bouwhistorisch archief Monumenten & Archeologie, gemeente Leiden.

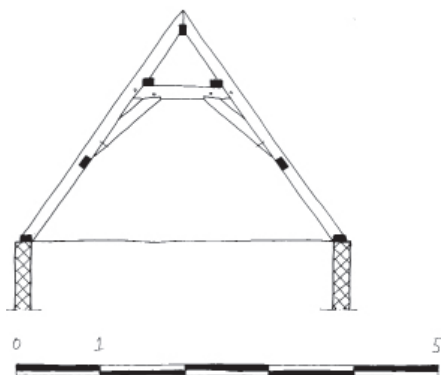
¹⁹ Zie voor het Gravensteen de door Jan Dröge getranscribeerde vestmeestersrekeningen www.janvanhout.nl/vmr/vmr_frame.htm en voor Rapenburg 25 Meischke 1997, p. 409-417.

Kap Rapenburg 65, 1749,
zonder en met makelaar
(afwijkend)
(tekening E. Orsel)

introduce van een verticaal constructief element, de koningsstijl, historisch ook wel makelaar genoemd. In deze sporenkappen werd in een eindspant (of centraal in een torenspits) deze verticale stijl opgenomen om de half- en hoekperspanten in op te vangen.

In het begin van de zestiende eeuw was in de Leidse kappen de nokgording geïntroduceerd, waarvoor ook de spantopbouw evolueerde met toevoeging van nokspanten: driehoekspanten of (afgeschoorde) nokstijlen. Vanaf de architectuurperiode van het Hollands Classicisme, met de introductie van de (omlopende) schilddaken (met nokgording) werd een makelaar weer veelvuldig toegepast. Als constructieve oplossing voor het opvangen van hoekkepers kregen de buitenste spanten, afwijkend van de gewone spanten, ter plaatse van het uiteinde van de nok een makelaar. De nokgording ligt daar niet op, maar loopt tegen de makelaar aan en is er dan vaak ingepend. De overige spanten hebben een 'normale' bovenconstructie, zonder makelaar, die de nokgording draagt. De nokgording steunt tevens de makelaar bij het opvangen van de hoekkepers. Met deze variatie speelde de timmerman in op de complexere vorm van het schilddak. Er is een duidelijk constructief onderscheid te maken tussen makelaars en nokstijlen. De nokstijl draagt de nokgording. Een makelaar is allereerst een intermediair tussen hoekkepers en nokgording. De makelaar kan daarbij, als deze is opgenomen in een spant, de nokgording dragen. De 'gewone' toegevoegde makelaar is later nog veelvuldig toegepast bij gewone schilddaken, maar ook bij aanpassingen van originele zadeldaken die tot schilddaken of wolfdaken gewijzigd

Kap Mandemakerssteeg 1, 1650
(tekening E. Orsel)

Nok met zwevende makelaar Mandemakerssteeg
1. (foto E. Orsel)

werden.

De makelaar als constructief onderdeel is een element waaraan nog maar weinig aandacht is besteed. Dit artikel wil daarom graag de aandacht vestigen op de makelaar, zijn constructieve rol en zijn uitwerking op de spantontwikkeling in het algemeen.

EDWIN ORSEL

LITERATUUR

Haslinghuis, E.J. en H. Janse *Bouwkundige termen, verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997.

Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle 1997.

Meule, L. van der, *Het Rijnlands huis teruggevolgd in de tijd 2000 1578*, Leiden 2000.

Orsel, E.D., 'Het leemstucplafond van Rapenburg 65 te Leiden nader beschouwd', in: *Bulletin KNOB*, jrg. 106, nr. 2007-1, Zutphen 2007-2, p. 26-31.

Orsel, E.D., 'Hooigracht 41 Leiden, Het huis met de drie trapgeveltjes', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 34, 2004-1, p. 22-24.

Orsel, E.D., 'Klassizistische Dachwerkkonstruktionen des 17. und 18. Jahrhunderts in Leiden', in: P. Zalewski (red.), *Dachkonstruktionen der Barockzeit in Norddeutschland und im benachbarten Ausland*, Petersberg 2009-1, p. 124-135.

Orsel, E.D., 'Langebrug 87^e Leiden, dwars of diep?' in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 36, 2004-2, p. 25-27.

Orsel, E.D., 'Licht in de duistere Middeleeuwen, Het Gravensteen versus de Burcht', in: *Dwars door de stad*, Leiden 2007-3, p. 11-23.

Orsel, E.D., 'The earliest development of roof construction in Leiden (NL)', in: Kurrer, K.E., W. Lorenz en V. Wetzke, *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Cottbus 2009-2, p. 1113-1120.

Steenmeijer, G.H.P., *Tot cieraet ende aensien deser stede, Arent van 's-Gravesande, architect en ingenieur, ca. 1610-1662*, Leiden 2005.

Stenvert R, et.al., *Monumenten in Nederland, Zuid-Holland*, Zeist 2004.

DE GROTE KERK VAN ARNHEM IN DE OORLOG

BESCHERMING, VERWOESTING EN VERVAL¹

De rijzige toren van de Grote of Eusebiuskerk markeert het oude stadshart van Arnhem. Zijn voorganger was een veel kleinere romaanse kerk, die geleidelijk werd vergroot en tenslotte vervangen door de huidige. De bouw begon in 1452 en duurde ruim een eeuw. De twee eerste geledingen van de toren waren tegen 1480 gereed. Pas in 1651 verrees daar bovenop een achtkante lantaarn met een nieuw Hemony-carillon.²

Tijdens de Slag om Arnhem in september 1944 en de evacuatie daarna liep de stad zeer grote schade op en de kerk evenzeer. De geallieerden bevrijdden medio april 1945 een zwaar gehavende, verlaten en leeg geplunderde stad. Mijn vader, die vanuit Velp dankzij een verkregen permit de stad en het familiebedrijf kon bezoeken, schreef op 25 mei aan zijn uit Arnhem geëvacueerde familie: De groote toren is nu nog maar een smalle fabrieksschoorsteen, de kerk enkele muren en schier onbeklimbaar puin. (...) Arnhem is een versteende nachtmerrie.

Na het puin ruimen, consolidatie-werkzaamheden en noodherstel werd de kerk herbouwd en gerestaureerd onder leiding van architect B.T. Boeyinga. Voor de toren werden vijf architecten uitgenodigd een ontwerp te maken, waarvan dat van Th. Verlaan werd uitverkoren. Hij herbouwde de twee onderste geledingen in een vermeend oorspronkelijke toestand, echter geheel met tufsteen bekleed, terwijl de toren oorspronkelijk van baksteen was met waterlijsten, montants, traceringen, balustraden en beeldhouwwerk van natuursteen. Hierop verrees een lantaarn in moderne, maar bijpassende vormen. De kerk werd in 1961 in gebruik genomen en de toren kwam drie jaar later gereed.

De kerk wordt thans gebruikt voor muziekuitvoeringen, tentoonstellingen en andere evenementen, naast maandelijkse kerkdiensten. Ook werd de toren als uitkijkpunt in 1994 toegankelijk gemaakt door plaatsing van een centrale lift, met een party-gelegenheid in de tweede geleding.

Maar hoe is het in die vijf woelige oorlogsjaren toegegaan?

BESCHERMING

In 1929 vroeg de Minister van O, K & W de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg voorstellen te doen ter bescherming van onroerende en roerende monumenten om in tijd van oorlog of oorlogsgevaar maatregelen te kunnen

¹ Dit artikel is een verkorte en bewerkte versie van mijn bijdrage in het *Arnhems Historisch Tijdschrift* 2011, blz. 106-122.

² A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem, Ijkpunt van de stad*, Utrecht 1994.

Toren en kerk op 18 september 1944, na bombardement. (foto S. Presser, Maria Austria Instituut, Amsterdam)

nemen.³ Dr. Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en secretaris van die commissie, boog zich hierover, maar de bezuinigingen en de geringe animo van militaire zijde werkten niet mee. In 1936 werd een wet tot bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen van kracht, waarin de burgemeesters belast werden met de uitvoering van de te treffen maatregelen, ook inzake de bescherming van schatten van geschiedenis, kunst en wetenschap.

Kalf voltooide in de zomer van 1938 zijn boek *Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren*, waaraan hij een lijst toevoegde van 108 speciaal te beschermen gebouwen. De Eusebiuskerk was het enige monument in Arnhem op die lijst. Andere bijlagen betroffen lijsten van carillons en orgels die gevrijwaard moesten worden van vordering wegens metaalnood; hierop stonden ook het Arnhemse Hemony-carillon en het beroemde Wagner-orgel uit 1768-'69. Op

³ G. Berends, 'De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren', *Monumenten en oorlogstijd = Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995.

29 augustus 1939 werd Kalf benoemd tot Inspecteur voor de bescherming van schatten van kunst en wetenschap tegen oorlogsgevaaren, kortweg Inspecteur Kunstbescherming; een kleine staf werd hem toegevoegd, met architect J.W. Janzen als adjunct-inspecteur.

Enkele dagen daarvoor deed het bestuur van de Bond van Nederlandse Architecten een beroep op zijn leden zich beschikbaar te stellen als districtsleider. Van de 108 te beschermen monumenten zouden er veertig in aanmerking komen voor een meer volledige beveiliging, dat wil zeggen met een brandblusinstallatie; daarbij was ook de Eusebiuskerk. In de betreffende veertig gemeenten werden kunstbeschermingsdiensten opgericht. Architecten werd gevraagd beschermingsplannen met begroting te maken.

Hoofd van de Kunstbeschermingsdienst Arnhem werd architect J.G.A. Heineman uit Velp, die plannen ontwierp voor de bescherming van de graf-tombe van Karel van Gelre en van het orgel.⁴ De tombe zou worden beschermd door een dubbelwandig houten huisje, met wanden bekleed met meuvriet en het dakje met plaatstaal. De op 28 november 1939 gedateerde tekeningen voor de bescherming van het orgel laten een betonvloer zien op stalen I-profielen vlak boven het gewelf boven het orgel.

Deze vloer zou een instortingslast van 1500 kg/m² kunnen dragen. De 22 cm dikke muur onder het orgel zou vervangen worden door een nieuwe van 33 cm dikte, onder en achter het orgel in de boogopening naar het torenportaal. Deze muur zou zich in de toren ook buigen langs de trap die liep rond de noordoostelijke torenpijler vanuit de St.-Annakapel, de noordelijke zijruimte

De toren gezien vanaf de Markt, 1945. (foto Anoniem, geschonken door Piet Otten, Arnhem 1945. Collectie auteur)

⁴ Archief Inspectie Kunstbescherming (bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort)

van de toren, naar het orgelbalkon. Die muur zou dan aansluiten aan de éénsteens muur in de noordelijke boogopening van de toren met daarin een branddeur ter plaatse van de trap. Die steens muur zou de daar aanwezige lichte Brabantse muur vervangen. Ook in de zuidelijke boogopening van het torenportaal zou een éénsteens muur komen ter vervanging van de bestaande lichtere afsluiting. Kalf ging op 13 december akkoord met de voorgestelde werkzaamheden en trok er een bedrag voor uit van f. 7.500.- uit het hem ter beschikking gestelde budget.

De omschrijving van de werkzaamheden van 23 december betreft vooral de bescherming van het orgel en wijst op een gedeeltelijke herziening van de plannen. Ongeveer 360 m² oppervlakte (ontwikkeld) van het gewelf boven het orgel (blijkbaar de twee westelijkste traveeën van het middenschip) moest bekleed worden met een gemiddeld 12 cm dikke laag gewapend beton waarin 3200 kg betonijzer was verwerkt. Vooraf moesten de gewelven goed schoon gemaakt worden en tweemaal bestreken met ruas, vermoedelijk een waterwerend middel. Boven het gewelf van het torenportaal moest een gewapend betonnen vloer komen met een uitneembaar gedeelte in het midden. Door deze voorzieningen was de stenen muur in de boogopening achter het orgel en zijn vervolg om de rondlopende trap blijkbaar niet meer nodig. Wel bleven de te metselen 22 cm dikke muren in de noordelijke en zuidelijke boogopeningen met branddeuren daarin, terwijl de deuren onder het orgel bekleed moesten worden met Ferrocal-platen (brandwerend gewapend asbestcement).

Voor de afvoer van het bluswater van de aan te leggen brandblusinstallatie moesten gaten worden geboord in de diepste delen van de gewelven, de gewelfkolken (negentig stuks). Die kolken moesten schoon worden gemaakt, twee maal bestreken met ruas en vervolgens aangeraseerd met stampbeton, afwaterend naar de geboorde gaten. Het totale aan te raseren gewelfoppervlak bedroeg 5400 m²; kennelijk dus alle gewelven van de kerk gezien het grondoppervlak van ruim 2400 m². Veertig spantbenen, staande in de gewelfkolken moesten tot drie meter hoogte worden bekleed met het brandvrije mevrriet van 5 cm dikte. Er moesten twaalf houten zandbakken van 1,00 x 2,00 x 0,75 m worden geplaatst, gevuld met schoon rivierzand en even zoveel gegalvaniseerde ijzeren emmers van 30 cm hoog. De loopbruggen over de gewelven (ongeveer 150 m² oppervlakte) en de leuning van daarvan moesten, evenals het mevrriet, twee maal bestreken worden met het brandwerende natron-waterglass. De oplevering moest binnen veertig werkdagen na de gunningsdatum plaats hebben en de eindoplevering drie maanden na de eerste oplevering. Het werk werd op maandag 30 december aangenomen door de firma W. Held en Zoon, aannemer te Arnhem volgens de omschrijving van 23 december, voor f. 6.590.-. De eerste oplevering moest dus voor 16 februari 1940 plaats hebben en de eindoplevering voor 16 mei. Voor de ommanteling van de graftombe tekende Heineman op 3 april een nieuw plan, waarvan hij de uitvoering kort daarna kon opdragen aan de firma Held en Zoon voor f. 875.-. Om de graftombe werd een spitsboogvormige houten kast aangebracht tegen spantjes opgebouwd uit platte met bulldog-kramplaten aan elkaar bevestigde regels. Het hout werd

gecarbolineerd en de kast geheel bekleed met ruberoid. Tegen die kast werd een 25 cm dikke mantel van gewapend beton gestort, waarna deze fijn werd geschuurd en twee maal met Keim mineraalwaterverf gesausd.⁵ Voor ventilatie werden tien gasbuizen van ongeveer 35 cm lengte aangebracht.

Op 10 mei 1940 viel het Duitse leger ons land binnen. De nog maar vijf jaar oude Rijnbrug werd opgeblazen om de Duitse opmars te dwarsbomen. Niettemin moest Nederland na vijf dagen de strijd opgeven.

Op 20 mei meldde Heineman aan Kalf dat de kerk door het springen van de brug nauwelijks schade had geleden; alleen waren in enkele zuidelijke ramen grotere of kleinere stukken van de zandstenen montants afgesprongen bij de kruisingen met de brugstaven. De beschermingswerkzaamheden waren volgens het bestek uitgevoerd, behalve dat de betonbekleding van de graftombe nog moest worden afgepleisterd en dat de betonplaat boven het torengewelf nog moest worden gestort. De bekleding van de deuren onder het orgel was onderhanden, de behandeling met ruas was gedeeltelijk klaar maar de bekleding van de spantpoten en de vulling van de gewelfkolken moest nog worden uitgevoerd. De brandleidingen waren nog juist voor 10 mei door de gemeente aangelegd en het pompaggregaat zou rond die dagen worden geplaatst. De bekleding van de gewelven met gewapend beton, die op de behandeling met ruas zou volgen, noemde hij niet meer; blijkbaar was daarvan afgezien, behalve vermoedelijk boven het orgel. Op 14 augustus kon Heineman melden, dat hij het uitgevoerde werk had goedgekeurd. Een week later rapporteerde Janzen, dat het pompaggregaat was gekoppeld aan een Ford V8 motor en aan een elektromotor, voorzien van een hogedrukpomp met aparte vacuümpomp. Rondom de viering waren vier regengordijnen aangebracht waaronder afvoergoten voor de waterafvoer naar buiten. Op 7 september 1942 berichtte B&W aan Kalf, dat de totale kosten voor de brandbeveiliging van toren en kerk f. 17.134,46 bedroegen, een overschrijding van ca.f. 3.300.-.

BEWAKING

In juni 1940 werd besloten, dat twee man van de Luchtbeschermingsdienst 's nachts de wacht zouden houden boven het torengewelf, waar een telefooninstallatie werd aangebracht. De Brandweercommandant stelde een instructie op voor de brandploeg, die uit tenminste drie personen zou bestaan, waaronder een brandweerman van de gemeentelijke vrijwillige brandweerdienst. In de toren waren één en op de kerkzolder twee handbrandblusapparaten aanwezig en hulpmiddelen als helmen, rookgasmaskers en laarzen. Bij een begin van brand zouden twee man het vuur bestrijden met de handblusapparaten, terwijl de derde aan de telefoon zou blijven om de hoofdpst van de brandweer op de hoogte te houden. Bij een grote brand moest in de pompkelder onder de toren de pompinstallatie van de brandblusleiding in werking worden gesteld.

⁵ Voor materialen en brand- en waterwerende producten zie Piet Bot, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas 2009.

De vernielde Rijnbrug bij Arnhem vanuit de lucht 14 februari 1945, (foto Royal Air Force. Herkomst: Speciale Collecties, Bibliotheek Wageningen UR.)

De tweede man moest zoveel mogelijk kranen van de regengordijnen die niet nodig zouden zijn dichtdraaien en de slangen naar de brand uitleggen om zo snel mogelijk het vuur met kracht te kunnen bestrijden. De derde man moest bij de telefoon blijven tenzij zijn hulp dringend nodig was. Bij een ernstige brand in het midden van het kerkdak, die niet meer vanuit de toren te bereiken was, moest de hoofdpst van de brandweer om hulp worden gevraagd vanaf de zijde van de Grote Markt. Die hoofdpst was gevestigd aan de westzijde van de Beekstraat vlakbij het Walburgsplein, dus vrij dichtbij. In dat geval moest een van de motorbrandspuiten gereed worden gemaakt om het water via de stijgleiding naar het dak te kunnen voeren en ook de leiding naar het torendak onder druk worden gebracht nadat de sproeileiding in dat dak was afgesloten, zolang daar nog geen brand was uitgebroken.

In november vroeg Heineman vier stel oliekleding te mogen aanschaffen, bestaande uit driekwart jas en pijpen, beide half gevoerd, voor f. 46,40 plus omzetbelasting en vracht. Ook berichtte hij Kalf, dat de bewaking nog onvoldoende was. Wel waren er steeds twee man aanwezig als uitkijkpost van de gemeentelijke luchtbeschermingsdienst. Maar voor de bescherming van het

gebouw zelf waren drie ploegen van twee man nodig plus een reserve. Voor hen was direct boven het torengewelf een kleine wachtruimte nodig, bijvoorbeeld af te schieten met betonplaten en te verwarmen met een straalkachel. Dit zou ca f. 85.- kosten en de verwarming 10 cent per uur. Kalf ging akkoord met ca f. 50.- voor de kleding en f. 120.- voor de wachtruimte met straalkachel. Voor de bewaking ging de voorkeur uit naar werklozen, zeven man voor f. 6.- elk per week. Op maandag 18 november 1940 schreef Heineman aan Kalf dat er die week overdag twee en 's nachts drie bewakers in de toren zouden zijn en de volgende week steeds twee boven in de toren (als uitkijkpost) en twee in de toren ter hoogte van de kerkgewelven. De nieuwe zeven personen zouden in dienst zijn van de kunstbescherming, maar ressorteren onder de luchtbeschermingsdienst. De ruimte voor de bewakers zou die week gereed komen; daarin zou een telefoonaansluiting komen naar het toestel bovenin de toren, met doorverbinding naar de stad.

In mei 1943 werd G.M. Sturm, gepensioneerd bouwkundige van de Rijksgebouwendienst en wonende in Velp, aangesteld als tweede adjunct-inspecteur Kunstbescherming. In juni bracht hij rapport uit over de Eusebiuskerk, waarin hij de aangebrachte voorzieningen beschreef, waaronder de motorpomp in de kelder onder het torenportaal, brandkranen op elke verdieping van de toren, vier regengordijnafsluitingen om de viering en sprenkelinrichtingen in de kappen van de kerk en van de torenspits. De epitaaf van Joost van Sasbout was nog niet beschermd; een plan daarvoor voorzag in de plaatsing van een houten huisje, bestaande uit over de epitaaf heen verbonden stijlen, aan binnen- en buitenzijde met planken bekleed waartussen een vulling van scherp zand. Vermoedelijk is het bij een plan gebleven.

Op 10 september 1943 werd onder leiding van de Brandweercommandant een grote oefening gehouden, waarbij onder meer de installaties van kerk en toren werden ingeschakeld. Het kerkdak werd met twintig stralen nat gehouden. De volgende dag kon Heineman aan Kalf melden, dat de installaties uitstekend werkten en dat de oefening zeer geslaagd was.

Op 22 februari 1944 vond het fatale 'vergissingsbombardement' op Nijmegen plaats, waarbij ook delen van Arnhem werden getroffen. Twee dagen later kon Heineman aan Kalf meedelen, dat de kerk daarbij geen schade had opgelopen.

Op 2 maart vaardigde de Brandweercommandant een nadere instructie uit voor de bediening van de pompinstallatie. Deze werd uitsluitend opgedragen aan het terzake kundige personeel van de brandweer, waarnaast nog acht met name genoemde personen met de bediening op de hoogte moesten worden gebracht, onder wie W.A. Bozelie. Met het personeel van de kunstbescherming moesten de werkzaamheden bij een eventuele brand wekelijks op vrijdag geoefend worden.

UITGEBRAND

Op zondag 17 september 1944 begon de Slag om Arnhem. 's Morgens vroeg loeiden twee maal de sirenes voor luchtalarm, waarop al vrij vlug het

veilig-signaal kon volgen; de tweede keer om kwart voor tien, zodat om tien uur de kerkdienst gewoon kon beginnen.⁶ Het orgel, bespeeld door de organist Simon C. Jansen, liet voor het laatst zijn klanken horen, tot halverwege de dienst de stroom uitviel. Om kwart voor elf ging het luchtalarm voor de derde keer af. Door stroomuitval kon eerst geen veilig-signaal meer volgen, maar kort na één uur kwam dat toch. Een vierde alarm werd gehoord tegen half twee. De afgelopen nacht was de toren bemand geweest door enkele man-

Zicht op de kerk vanuit de verwoeste Raadskapel ten zuiden van de toren, 1945. (foto D. Renes, Gelders Archief, Fotocollectie WO2)

nen van de luchtbescherming en door drie mannen van de kunstbescherming met als commandant de hierboven reeds genoemde Bozelie; met het luchtalarm kwamen daar 's morgens zes kunstbeschermers bij.⁷ Bij het derde luchtalarm werd het ernst. Geallieerde vliegtuigen bombardeerden de Willemskazerne (aan de noordzijde van het oude stadscentrum) waardoor brand ontstond en vanaf half twee vielen bommen in het stadscentrum zelf, maar de Grote Kerk bleef nog gespaard. De mannen bleven op hun post, al zagen enkelen bommen vallen nabij hun woonhuizen, zoals Bozelie, die in de Nieuwstad woonde en een andere man die in de Bloemstraat woonde. De brandweer had, vanuit de kazerne aan de Beekstraat, waar ook bommen gevallen waren, zijn handen vol aan het blussen van vele branden.

Vanaf de toren werden de eerste berichten over de luchtlandingen ten westen van Arnhem en Oosterbeek na één uur aan de hoofdpост doorgegeven. 's Avonds bereikte luitenant-kolonel John Frost met een deel van zijn bataljon en een aantal andere eenheden de Rijnbrug,

⁶ <http://sites.google.com/site/freedomtrailarnhem/26-eusebiuskerk>.

⁷ W.A. Bozelie, Rapporten betreffende gebeurtenissen in de Eusebiuskerk en toren op Zondag 17 t/m Dinsdag 19 September 1944 dd. 20-11-1944 en ongedateerd, Gelders Archief (ADC nr. 6697 en WOII nr. 1341).

het doel van de luchtlandingsoperatie.

Op maandagmorgen vroeg namen de Engelsen de toren en het dak van de kerk met mitrailleurs en later met zwaarder geschut onder vuur; blijkbaar zagen zij de gehelmde bewakers voor Duitse uitkijkposten aan. De mannen, die door Bozelie over het dak en de toren waren verspreid, konden zich tijdig in betrekkelijke veiligheid stellen binnen de extra ommuurde ruimte boven het torenportaal waarin de gewichten der klokken hingen. Daar was het veiliger dan in het nabij gelegen wachthok, een brede nis in de dikte van de zuidelijke torenmuur met een venstertje aan de eerste torenomloop, waar zich de telefoon bevond. Na enkele uren, zo omstreeks 10 uur, werd het vuren zo hevig, dat Bozelie, in telefonisch overleg met de brandweercommandant, besloot de mannen in de kerk zelf terug te trekken. Voor telefonisch overleg moest hij daarna steeds een vuurpauze afwachten, om dan de levensgevaarlijke tocht naar de telefoon te ondernemen.

Brokstukken van de toren kwamen terecht op de huizen aan de noordzijde van de Turfstraat.⁸ Van de bovenste torenbalustrade werd een gedeelte weggeschoten, terwijl een volgende granaat afketste op de wijzerplaat aan de oostzijde. Ook aan de zuidzijde kreeg de toren twee treffers vlak onder het achtkant. Duitse troepen, die blijkbaar Engelsen op de toren vermoedden, beschoten de toren vanuit het oosten, terwijl de Engelsen meer vanuit het zuiden de toren onder vuur namen.

Een telefonisch verzoek aan de hoofdpост om eten en drinken kon wegens het gevaar op straat niet gehonoreerd worden, waarop Bozelie (omstreeks 12 uur) toestemming kreeg in de omgeving naar voedsel op zoek te gaan. Bij een bakker en een kruidenier in de Turfstraat kreeg hij brood, boter en kaas, terwijl een sigarenwinkelier koffie zette. Enkele bewoners hadden die nacht Engelse militairen gesproken en zagen er nu een aantal naderen in de Walburgstraat. Bozelie besloot hen te gaan vragen om het beschieten van de kerk en toren te laten ophouden, omdat daar alleen maar burgers waren. Op korte afstand van het belastingkantoor op de hoek ontdekte hij tot zijn verbijstering dat het Duitsers waren. Zij werden beschoten door de Engelsen, die de Markt beheersten. Hoewel de Duitsers Bozelie voor gek verklaarden, riskeerde hij het gevaar en ging terug naar de Turfstraat, kreeg water voor de schrik en keerde met eten en drinken terug. Hij schrijft hierover in zijn rapport: 'Terug in de kerk werd ik met een hoeraatje begroet, niet voor mijn persoon doch voor het eten dat ik meebracht'. Wat later – de telefoon was uitgevallen – wist hij via de Kippenmarkt de hoofdpост te bereiken en bracht brood en boter mee.

Bij een van de bestijgingen van de toren, waarbij Bozelie vergezeld werd door een van de gebroeders Haverkamp, konden zij een begin van brand blussen in de ruimte van het uurwerk met water uit het daar aanwezige reservoir. Later in de middag bezocht Bozelie de hoofdpост weer, waar men verbaasd was dat de ploeg ondanks de steeds heviger beschietingen nog steeds in de kerk zat.

⁸ H. Kuiper, *14 Vluchtelingen na de slag om Arnhem 1944-1945*, Leeuwarden 2009, blz. 94.

Hij nam de sleutels van de pompkelder mee en liet zich nogmaals informeren over de bediening van de pompinstallatie, al kreeg hij geen toestemming daar gebruik van te maken. Terug in de kerk heerste daar paniek, die hij met behulp van de gebroeders Haverkamp wist te temperen. Omdat het ook in de kerk te gevaarlijk werd, werd na veel gepraat besloten naar de schuilkelder van een meubelzaak aan de voet van de toren te gaan. Maar Bozelie voelde zich als commandant niet verantwoordelijk buiten het kerkgebouw en ging na een uur met als vrijwilligers de gebroeders Haverkamp terug naar de kerk. Zes Duitse militairen drongen via de diaconiekamer aan de Kippenmarkt de kerk binnen, waar zij de bewakingsploeg aanvankelijk voor parachutisten aanzagen, maar na een gesprek met Bozelie en de gebroeders Haverkamp, die perfect Duits spraken, met rust lieten. De Duitsers legden telefoonleidingen aan en richtten uitkijkposten in.⁹

Op de vroege dinsdagmorgen, toen de kerk en de toren nog steeds zwaar onder vuur lagen, werd vanaf de klokkenmakersruimte omstreeks 3 uur brand waargenomen op de eerste torenomloop. Het was juist Bozelie's beurt om wat te slapen en hij moest aan de haren wakker worden geschud. De brand woedde vooral in een hoop touwen en kon door Haverkamp en hem worden geblust. Die nacht kregen de mannen koffie en eten van de Duitsers. Omdat meer brand te verwachten was en met de hand blussen zeer gevaarlijk was, besloot Bozelie ondanks het verbod in het vervolg van de sprinklerinstallatie gebruik te maken en daarom de pompinstallatie te beproeven. De accu bleek leeg te zijn en ook met de slinger was de motor niet te starten, terwijl de benzinetank nog niet half vol was. Zodra het enigszins veilig leek, ging hij weer naar de hoofdpост, maar er was geen accu voor hem beschikbaar. Die morgen braken de Duitsers de deuren van het zuidportaal open en richtten daar stellingen in. Wegens het dreigende gevaar van gevechtshandelingen besloot Bozelie om tussen 2 à 3 uur 's middags de kerk te verlaten; de mannen gingen naar de brandweerkazerne aan de Beekstraat, die wegens de hevige gevechten juist verplaatst werd naar een werkplaats van de politie aan de Rosendaalsestraat. De Duitsers bevalen hen ook daarheen te vertrekken. Diezelfde dinsdag raakte overdag het Paleis van Justitie aan de Markt in brand.

Kerk en toren zijn kennelijk steeds in Duitse handen gebleven, al hebben mogelijk parachutisten er een tijdelijke schuilplaats gezocht. De Duitsers hebben vanaf de toren ongetwijfeld de Engelsen beschoten. Daarbij werden overigens ook eigen militairen getroffen, die Engelse schutters op de toren veronderstelden en een brandgranaat op de toren afvuurden, waarop het schieten ophield.

Die dinsdagavond is de toren in brand geschoten; in de nacht brandde het bovengedeelte uit, waarna het vuur zich naar beneden verplaatste. De klokken kwamen door vallende brokstukken in beweging en waren in de wijde omge-

⁹ De juiste volgorde van de gebeurtenissen is onzeker, omdat de twee rapporten van Bozelie niet geheel overeenkomen.

ving hoorbaar. Vervolgens zal het kerkdak in brand zijn geraakt en waarschijnlijk door het instorten van de gewelven van het middenschip, ook de kerk zelf. Vermoedelijk heeft de betonvloer boven het gewelf van het torenportaal stand gehouden. Vrijwel de gehele inventaris ging verloren, waaronder het orgel, de preekstoel en 'de man in het kastje' met het geknielde en geharnaste beeld van Karel van Gelre. Het harnas belandde op de vloer.

Aan de vuurzee ontkwamen de kappen van het zuidportaal en de Eusebiuskapel daarnaast en de lage aanbouwen aan de noord- en zuidzijde van het koor met hun inventaris. In het koor bleven de uit 1895 daterende houten hekken tussen de zes meest oostelijke kolommen gespaard, evenals de houten gildetafels die in de kooromgang onder de vensters hingen en het gotische deurtje van het muurkastje in de zuidelijke kooromgang. De tombe van Karel van Gelre bleef behouden – dankzij zijn betonnen omhulling –, evenals de drie stenen epitafen. Alleen ging van de epitaaf van Joost van Sasbout de houten vulling met tekst in de korfboogopening verloren.

Verstoken van versterkingen, voedsel en munitie moesten de Engelse parachutisten bij de brug zich donderdagmorgen overgeven aan de Duitsers. De niet-gewonden, ruim 200 man, werden verzameld op de Grote Markt. 's Middags werden zij de uitgebrande kerk ingestuurd, de ongeveer twintig officieren in een kleine ruimte, vermoedelijk de consistoriekamer, en de anderen in de kerk zelf, waarschijnlijk in het minder beschadigde koor. Dat was niet ongevaarlijk wegens neervallende brokstukken, maar gelukkig werd er niemand geraakt. 's Avonds werden de gevangenen met vrachtwagens naar elders vervoerd.

VERLATEN STAD

Op zaterdag 23 september kwam het bevel tot evacuatie van de burgerbevolking uit de stad. Vanaf maandag zou niemand meer in de binnenstad worden toegelaten, tenzij voorzien van een Ausweis. Op zondag kon Heineman voor het eerst de kerk bezoeken, in gezelschap van mr. J.K. van der Haagen, chef van de in Apeldoorn gevestigde Afdeling Kunstbescherming en Wetenschap van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Van der Haagen wilde uit hoofde van zijn functie, tevens als schoonzoon van de Inspecteur Kunstbescherming Kalf die in Den Haag verbleef, zich op de hoogte stellen van de toestand van Arnhem's cultuurgoed. Hij haalde Heineman in Velp per auto op. De tocht was bepaald niet ongevaarlijk. Er waren veel vliegtuigen in de lucht, er werd geschoten en er ontploften granaten. Voor de Velperpoort parkeerde de chauffeur de auto en gingen de twee mannen te voet verder. In de Grote Kerk constateerden zij, dat de kerk geheel was uitgebrand, dat gewelven van het middenschip waren ingestort, in de zijbeuken ten dele, maar in het transept en koor niet. In de oostwand van de tweede, vierkante, geleding van de toren zagen zij een groot gat, van even boven de spitsboogopening van het torenportaal tot en met de galmgaten. Dat gat was waarschijnlijk ontstaan door de Duitse beschieting van de toren vanuit het oosten. Van der Haagen trad op als plaatsvervanger van zijn schoonvader Kalf vanwege

de verstoorde verbinding met Den Haag; Heineman rapporteerde vervolgens dan ook aan hem. De Arnhemse brandweer moest maandag naar Schaarsbergen evacueren en de volgende dag naar Eerbeek. Zo kwam ook de kunstbeschermingsploeg vrijwel geheel in Eerbeek terecht, waar Bozelie zijn rapporten schreef. Op vrijdag 29 september bezocht Van der Haagen de stad opnieuw. Hij bezocht het Gemeentemuseum en later de binnenstad. Hij schilde voor luchtaanvallen van gierende vliegtuigen en bommen in de Eusbiuskerk en vond er een opengebroken kluis met registers van oude trouw- en doopboeken. 's Avonds trof hij in Velp Heineman thuis, die onder meer zou proberen die registers en het tekeningenarchief uit de kerk naar het Gemeentemuseum over te brengen.

Voor het verkrijgen van een Ausweis ging Heineman met anderen op zaterdagmiddag naar de stad en zij bezochten ook weer het Gemeentemuseum. De volgende dag zagen zij in de Grote Kerk, dat de kolommen tussen het middenschip en de zuider zijbeuk waren ingestort. Dat was dus blijkbaar zaterdag gebeurd. De buitenmuren waren intact gebleven; de raamtraceringen hadden in het algemeen matige schade. Tijdens het bezoek floten de granaten over de kerk en sloegen verderop in. Ze zochten het harnas van Karel van Gelre bij elkaar en legden dat met een kleine kerkhaan bij een zuil. Enkele zaken – een verzilverde avondmaalskan en -schaal, een bijbel uit 1835, een lidmatenboek opgemaakt in 1790, een paar blauwdrukken uit het tekeningenarchief en de sleutel van het archief – namen ze mee en hield Heineman in beheer. Met enkele getrouwen bezocht Heineman op vrijdag 6 oktober per fiets opnieuw het museum en 's middags met een van de broers Haverkamp te voet de kerk. Het gebouw bleek geen verdere schade opgelopen te hebben. Heineman constateerde, dat de in 1940 in de noordelijke spitsboog van het torenportaal gemetselde muur met beide nog intact zijnde branddeuren¹⁰ kennelijk had bijgedragen aan het behoud van de noordbeuk. Een aantal belangrijke zaken werd door medewerkers naar het Gemeentemuseum gebracht en daar in de kelder opgeborgen: een kleine en een grote torenhaan, twee bijbels (een zeventiende-eeuwse en een uit 1756), het houten bord uit 1787 met de kerkplattegrond, twee tegeltableaus van het interieur en de tekeningen uit het archief. Ook het harnas van Karel van Gelre ging mee, maar later bleek dat delen daarvan achtergebleven waren.

Die vrijdag en zaterdag bombardeerden geallieerde vliegtuigen de Rijnbrug om de Duitsers te verhinderen hun troepen in de Betuwe verder te versterken. Op 6 oktober werd de brug tegen de middag weliswaar zwaar beschadigd maar niet verwoest, waarop een etmaal later de genadeslag volgde en de brug vrijwel geheel in de Rijn verzonk¹¹. Door een bominslag op de Markt liep ook de kerk opnieuw schade op. Heineman zag op 20 oktober dat in de zuidbeuk

¹⁰ De ene deur halverwege de orgeltrap en de andere waarschijnlijk op de begane grond.

¹¹ Peter Berends, *Een andere kijk op de slag om Arnhem. De snelle Duitse reactie*, Soesterberg 2002, blz. 308, 311.

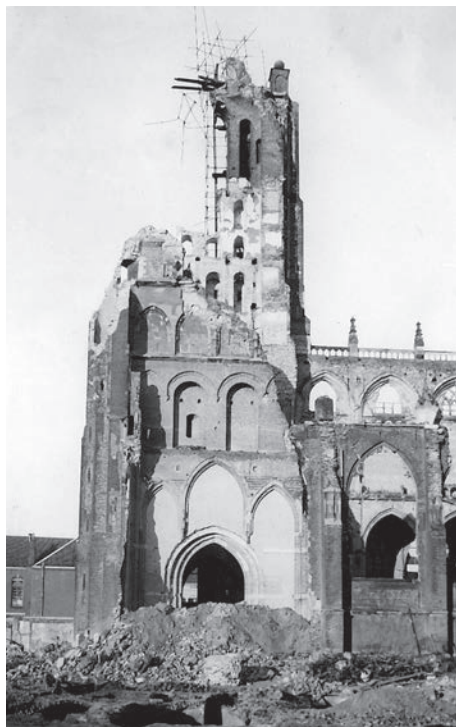
gewelven verder waren ingestort, dat in het gewelf van de noordbeuk een gat was geslagen dicht bij de toren en dat een viertal raamtraceringen van de zijbeuken schade had geleden. Begin november begon Heineman aan de opname van de toestand van op de Voorloopige Lijst voorkomende gebouwen, die sedert mei 1940 feitelijk beschermde monumenten waren. Op 11 november bracht hij daarover rapport uit aan Van der Haagen. Over de Grote Kerk schreef hij daarin: 'Het spitsje boven de klok is afgebrand, aan de oostzijde (Kerkzijde) is de toren geheel open geslagen. De kerkdaken zijn verbrand, het meubilair en orgel totaal verbrand, de buitenmuren staan alle en hebben tot nu toe betrekkelijk weinig schade bekomen, het koor is in tact zoo ook de gewelven boven koor, gedeeltelijk boven transept en noordbeuk. De kolommen tusschen midden en zijbeuk zijn ingestort. Thans hebben ook meerdere raamtraceringen schade bekomen dan welke in mijn vorige rapporten genoemd werden.'

Blijkbaar waren inmiddels de gewelven in de viering en het vak ten zuiden daarvan ingestort, zoals een luchtfoto van 21 november laat zien. Op 9 december rapporteerde hij, dat meerdere raamtraceringen weer schade hadden opgelopen, dat er meer glasschade was en dat uit de noordbeuk een stuk uit het gewelf was gevallen; op 28 december zag hij dat er weer raamtraceringen waren uitgevallen. De winter was streng en er viel veel sneeuw. Op 26 januari voor het 14° C. Op 31 januari 1944 begon het eindelijk te dooien, maar de wegen waren onbegaanbaar.

VERDER VERVAL

Gedurende het laatste oorlogsjaar was er uiteraard geen sprake van herstelwerkzaamheden. Begin februari 1945 stortte de toren van de kerk voor een groot deel in. Op donderdag 8 februari bezochten Sturm en Heineman de stad en de kerk, in Duits gezelschap. Bij het Rijksarchief ontmoetten zij mr. A.P. van Schilfgaarde, chartermeester bij het Rijksarchief, die vertelde dat hij de vorige dag om 12 uur de toren nog had zien staan met geen verdere schade dan het grote gat in de oost muur. Dat de instorting zeer recent moest zijn bleek uit de laag stof op de straatstenen in de directe omgeving. Bij de val van de toren werd ook het westelijke gedeelte van de zuidbeuk verwoest en stortten de gewelven van de noordbeuk tussen toren en dwarsschip in. Sturm meldde in zijn rapport van 10 februari, dat de instorting in de namiddag van 7 februari had plaats gevonden. Naar zijn mening had de toren door de beschieting en de brand zoveel geleden, dat hij tegen het gure winterweer niet meer bestand was. Van Schilfgaarde vermoedde verband met het gelijktijdige opblazen door de Duitsers van restanten van de Rijnbrug.

Heineman kreeg die dag van de Ortskommandant te horen geen toestemming meer te krijgen voor bezoek aan de stad: het was nu wel genoeg geweest. Van der Haagen deed op 10 februari in een memo aan een Duitse autoriteit nog een poging Heineman met kundige helpers in de stad toe te laten om de epitaaf van Sasbout te redden en verdere noodzakelijke maatregelen te treffen, maar kennelijk zonder resultaat. Hoewel anderen, zoals Van Schilfgaarde, na-

De toren na de storm van 28 december 1945. (Fotograaf onbekend, Gelders Archief, Fotocollectie WO2)

dien nog wel in de stad zijn geweest, gold dat waarschijnlijk niet voor Sturm en Heineman, gezien het ontbreken van brieven en rapporten van hun hand uit die tijd.

Na een zwaar artilleriebombardement, dat nog veel schade veroorzaakte, maar niet aan de toren en de kerk, werd Arnhem op 14 en 15 april door de Engelse troepen ingenomen, maar anders dan de volgende dag in Velp, werden zij niet door een juichende bevolking verwelkomd. Op 16 mei bezochten Heineman en Sturm, vergezeld door de onderdirecteur van Gemeentewerken en de Engelse majoor Brown de kerk. Volgens de Engelsen leverde de toren gevaar op en waren zij van plan die met dynamiet neer te halen. Van der Haagen stuurde hierover op 17 mei een beklagbrief aan majoor Kok, het hoofd van het Militair Gezag in Apeldoorn. Sturm schreef tien dagen later aan Kalf, dat het voorlopig van de baan was tot nader overleg en dat er zijns inziens geen gevaar was. Hij meldde tevens dat de kerk niet meer getroffen was bij het laatste bombardement op de stad en dat de epitaaf van Joost Sasbout ongeschonden was. Op 1 juli werd dr. E.H. ter Kuile gedetacheerd bij de Inspectie Kunstbescherming – inmiddels een Rijksinspectie- als inspecteur voor de

oostelijke provincies. Heineman probeerde van het vliegveld Deelen hout te verkrijgen voor een tijdelijke overkapping van de kerk, maar het Militair Gezag werkte niet mee. Hout was een veel gevraagd, maar schaars artikel. In augustus werden in overleg met de Rijnlandsche Betonbouw Maatschappij (RBM) te Delft noodvoorzieningen aan de kerk voorbereid, in hoofdzaak bestaande uit het waterdicht maken van de gespaarde gewelven en het afdekken van muurwerken. De kosten werden geraamd op f. 10.000.-. Op 13 september vond daarover op het tijdelijke gemeentehuis overleg plaats en twee dagen later kon Heineman daartoe namens de Rijksinspectie opdracht verlenen.

Op 8 september stelde Sturm een onderzoek in naar de stabiliteit van de toren, waarover hij vervolgens rapport uitbracht. Het restant van het achtkant was zijns inziens waardeloos geworden en hoewel hij geen direct gevaar voor instorting vreesde, vond hij het toch gewenst dit gedeelte af te breken vóór de najaarsstormen. In het restant van de geleding daaronder constateerde hij een aantal verticale scheuren, waardoor het hem niet raadzaam leek dit

gedeelte te handhaven bij de eventuele herbouw van de toren. Wel waren in de noordelijke gevelwand nog restanten van natuurstenen blindtraceringen aanwezig, maar daarvan was de profilering vergaan en tot het gevelvlak afgehakt, waardoor de gevel veel aan waarde had verloren. Gezien de hoge kosten voor het maken van steigers leek het hem het beste de toren meteen af te breken tot de hoogte van de eerste omloop. Daarover vond op 3 oktober een bespreking plaats. Sloop van het restant van het achtkant was gewenst gezien de onzekere stabiliteit. Voor de geleding daaronder zou volstaan kunnen worden met een aantal plaatselijke voorzieningen, vooral aan de westkant, en afdekking van het muurwerk. Zodoende zou deze geleding behouden kunnen blijven. Gemeentewerken zou proberen hiervoor stalen steigers te verkrijgen. Begin oktober werd een begin gemaakt met de opruimingswerkzaamheden boven de gewelven. Later in die maand stelde Heineman een begroting op voor het schoonmaken, het berapen en afpleisteren van 1650 m² gewelven (ontwikkeld), het uitvlakken van muren en het afdekken van muren en luchtbogen met dakpannen. Op 22 december kon Heineman melden dat men die week klaar was gekomen met het puinruimen boven de gewelven, met het afcemenen daarvan en ook grotendeels met het afcemenen van de muren.

De Directeur Gemeentewerken schreef op 28 november aan Kalf, dat de RBM voldoende steigermateriaal had weten te krijgen en onder toezicht van zijn dienst de resten van het achtkant van de toren zou slopen. Drie dagen later werd de opdracht daartoe door het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw verleend. Voordat de steiger echter op hoogte was, werd op vrijdag 28 december een storm de toren noodlottig; met het restant van het achtkant stortte ook het grootste deel van de geleding daaronder neer. Het al zo zwaar beschadigde westelijke deel van de zuiderzijbeuk liep daarbij verdere schade op. Ongeveer zes meter van een balustrade van de noorderdwarsarm werd weggeslagen en veroorzaakte een gat van een meter in een van de gewelven. Op 14 januari 1946 had Ter Kuile met de directeur van Gemeentewerken een bespreking hierover. Behoud van het restant van de tweede geleding van de toren was geen optie meer. De stalen steiger, die verwrongen over het torenrestant hing, werd afgebroken en vervolgens opnieuw opgebouwd. Al het puin in de toren en het kerschip werd opgeruimd, waarna in maart begonnen werd met de afbraak. Aan het eind van die maand was de toren vanaf het begin van de Koningstraat al bijna niet meer te zien. Tijdens de drie opvoeringen van het openluchtspel Op het puin in mei lag de afbraak stil. Deze werd in juli hervat tot in augustus de eerste omloop, ter hoogte van het middenschip van de kerk, was bereikt.¹²

Daarmee kwam een einde aan de teloorgang van de Eusebiuskerk; de restauratie en de herbouw konden beginnen.

G. BERENDS

¹² Naar notities van eigen waarnemingen.

NEDERLANDS OUDSTE VERZINKERIJEN

BAMMENS B.V. UIT MAARSSSEN EN JOHAN VIS & Co. TE AMSTERDAM

De firma Bammens b.v. uit Maarssen bestond in 2000 precies 150 jaar. Dit bijzondere moment was aanleiding voor de firma om haar geschiedenis op papier te zetten.¹ Van dit verhaal is hier dankbaar gebruik gemaakt voor dit artikel. Voor bouwhistorisch onderzoek kan het van belang zijn iets meer te weten over de geschiedenis van het verzinken. Het lijkt erop dat de meeste historisch verzinkte onderdelen in Nederland kunnen worden toegeschreven aan de firma Bammens b.v.

DE OPRICHTER EN ZIJN OPVOLGERS

Het was smid Piet Bammens (1825-1887) die in 1850 een eigen bedrijfje begon in Geertruidenberg. Hij vervaardigde daar uiteenlopende producten van ijzer, zoals kachels, hoefijzers en sierhekken.² Uit zijn huwelijk met schippersdochter Antje Santbergen kwamen tien kinderen voort, waarvan er vijf op jonge leeftijd overleden. Twee ondernemende zoons, Chiel en Janus, namen later de zaak over en breidden het geheel uit. Chiel (1855-1936) kwam in 1871 en Janus (1861-1932) in 1876 in de zaak werken. De firma stond sindsdien bekend als P. Bammens & Zoonen.

Dat het bedrijf goed ging, bewijst wel de eervolle vermelding van hun producten op de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling te Amsterdam 1883.³ Na vaders' dood in 1887 ging er veel veranderen. De zonen kochten moderne machines en gingen zich richten op de vervaardiging van seriematige producten. Schoorsteenkappen, dakgoten, afvoerpijpen, dakramen etc. werden nu in het bedrijf vervaardigd. In het telefoonboek uit 1915 staat de firma aangeduid als P. Bammens & Zonen, Fabr. van IJzerwaren, Galvaniseerinrichting, adres Bierstraat 59.

NIEUWE METHODEN

Om de ijzeren producten tegen corrosie te beschermen en omdat er in Nederland nog geen bedrijf bestond dat dergelijke producten kon behandelen, ging Chiel in 1890 naar Duitsland om zich op het gebied van het thermisch

¹ Ter gelegenheid van dit heuglijke feit gaf men een boekwerkje uit waarin de geschiedenis van de oudste verzinkerij in Nederland werd beschreven. N. Lobbezoo, *Als het tij verloopt verzet men de bakens, anderhalve eeuw Bammens 1850-2000*, Maarssen-Amsterdam 2000.

² Lobbezoo 2000, p. 9.

³ J. Bauduin, *Het begon in een smidse..., de geschiedenis van een Nederlandse onderneming: 1850-1920-1950*, Amsterdam-Maarssen 1950, bij p. 9.

verzinken te oriënteren.⁴ In 1742 ontdekte de Franse chemicus Paul Jacques Malouin dat het mogelijk was om ijzer te beschermen tegen corrosie door het onder te dompelen in zink. Dit procedé werd in 1836 verbeterd door de Fransman Stanislas F. Sorel (1803-1871) door eerst het ijzer onder te dompelen in een verdunde zoutzuuroplossing, wat de hechting ten goede kwam, alvorens deze producten in vloeibaar zink onder te dompelen.⁵

Kort na 1890 bestelde Chiel een gietijzeren pot waarin zink gesmolten kon worden. Het geheel werd verhit met kolen. Verder schafte hij zoutzuur aan waarin de producten werden voorbehandeld.⁶ Zo veroverden de broers rond 1900 de Nederlandse markt van verzinkte huishoudelijke artikelen zoals emmers, gietijzers e.d. die tot dan in handen was van Engelse en Duitse producenten. Naast eigen producten werden ook voorwerpen van klanten desgewenst thermisch verzinkt.

De drieklimatenkas in de Hortus Botanicus van Amsterdam. Een goede conservering van het ijzerwerk (thermisch verzinken) zoals bij deze vochtige, warme kas is een voorwaarde voor duurzaam gebruik. (foto G.J. Dukker 2001, collectie RCE)

VERKOOP EN VERHUIZING

In 1917 verkochten de ongehuwde broers de zaak voor fl. 25.000,- aan de heren W.G. Kuijk en H.W. Land. Deze waren vooral geïnteresseerd in de verzinkerij, die net vóór de Eerste Wereldoorlog was vernieuwd. De overige machinerieën waren sterk verouderd en werden spoedig van de hand gedaan. De nieuwe eigenaren wilden het bedrijf uitbreiden en moderniseren, maar zagen daarvoor in Geertruidenberg geen mogelijkheden. In 1919 werd een geschikte locatie nabij het water en het spoor gevonden in Maarssen bij Utrecht op het

⁴ Lobbezoo 2000, p. 11.

⁵ Bot, Piet, *Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas 2009, 337-338. In 1837 verwierf hij hierop een patent.

⁶ Lobbezoo 2000, p. 19.

terrein van de voormalige buitenplaats Vecht en Dijk.⁷ De vernieuwde firma werd aangeduid als: N.V. Plaatwerkerij en verzinkerij, v/h P. Bammens en Zn., Maarssen.

Omdat de verzinkpot van 2,5 meter niet meer voldeed voor grote producten (men kon tot een diameter van 5 meter verzinken) was men snel toe aan een nieuwe pot met de dubbele afmeting. De verhitte gebeurde toen nog met kolen; vlak na de Tweede Wereldoorlog kwamen de eerste met olie gestookte verzinkpotten in bedrijf. Dit duurde echter niet lang want in 1949 ging men over op een elektrisch verhit verzinkbad.⁸

Nadat Land in 1937 en Kuijk in 1946 afscheid van de zaak namen, werd de directie gevoerd door J. Bosscher die vanaf 1940 als bedrijfsingenieur in dienst was gekomen. Onder zijn leiding groeide het bedrijf flink door. Bij het 100-jarig bestaan waren er zo'n 350 medewerkers in dienst. Er waren rond die tijd vier verzinkbaden in gebruik en dat aantal was nog niet genoeg om aan de vraag tegemoet te komen. Door het annexeren van andere bedrijven, die in de holding de Bammens Groep werden opgenomen, kreeg men een steeds grotere greep op de verzinkmarkt.⁹

Met het in 1958 binnen halen van de sherardiseerafdeling, kreeg men er een zinkbeschermmethode bij voor kleine voorwerpen. Als enige in Europa kreeg men van de Engelse firma Zinc Alloy Rust Proofing Co. Ltd. een licentie voor deze methode. Het was een uitvinding van de Engelsman Sherard Cowper-Coles (1900-?) en bestond eruit dat de producten samen met zinkpoeder werden verhit in afgesloten, roterende trommels. Tot 1986, toen het niet meer rendabel was, werd het sherardiseren toegepast.¹⁰

Rond 1970 had de Bammens Groep in totaal elf verzinkbaden. Naast het loon-verzinken ontwikkelde en verkocht de firma vanaf het begin eigen producten. Door telkens in te spelen op de veranderde vragen van de markt kon het bedrijf zich staande houden. Naast het verzinken van bijvoorbeeld onderdelen van kassen, produceerde men zelf onder andere thermisch verzinkte gieters waarvan duizenden hun weg naar tuinderijen vonden. Verzinkte producten van de Koninklijke Bammens b.v. die bijna iedereen wel kent, zijn ook de design-afvalbakken op straat en de grote afvalcontainers. De firma heeft een hele ontwikkeling op technisch gebied doorgemaakt, zowel in de productie van voorwerpen als het verzinken van deze producten. Deze kennis wordt permanent ingezet bij de productverbetering en -vernieuwing. Omdat er nog steeds

⁷ Lobbezoo 2000, p. 18.

⁸ Bauduin 1950, p. 67.

⁹ Lobbezoo 2000, p. 41.

¹⁰ Lobbezoo 2000, p. 83.

veel vraag is naar het thermisch verzinken van ijzeren constructiedelen en allerlei andere producten, ligt er nog een lange toekomst in het verschiet voor de verzinkerijen in Nederland.

EIGENAREN

De firma Bammens is enkele keren van eigenaar gewisseld. In 1970 besloot de toenmalige directeur S.K. Brent de Bammens Groep, onder te brengen bij de in Rotterdam gevestigde OGEM, de Overzeese Gas en Elektriciteits Exploitatie Maatschappij.¹¹ Er behoorden diverse verzinkerijen tot deze groep, waaronder sinds 1967 Johan Vis & Co. Toen het in de jaren tachtig spaak liep met de expansiedrift van OGEM ging de Bammens Groep BV (samen met een aantal andere gezonde bedrijven) in 1981 over naar TBI Holdings BV, een Nederlands bouw- en techniekconcern. Deze TBI holding bestaat uit 126 bedrijven, die actief zijn op het gebied van Bouw, Techniek en Industrie. Om het bedrijfsimago te verbeteren introduceerde Bammens in 1987 een nieuw logo. In 2001 werd de naam Bammens Groep omgedoopt tot de NedCoat Group om uitdrukking te geven aan de toenemende internationalisering van de bedrijfstak én om de activiteiten van de groep inhoudelijk beter weer te geven.

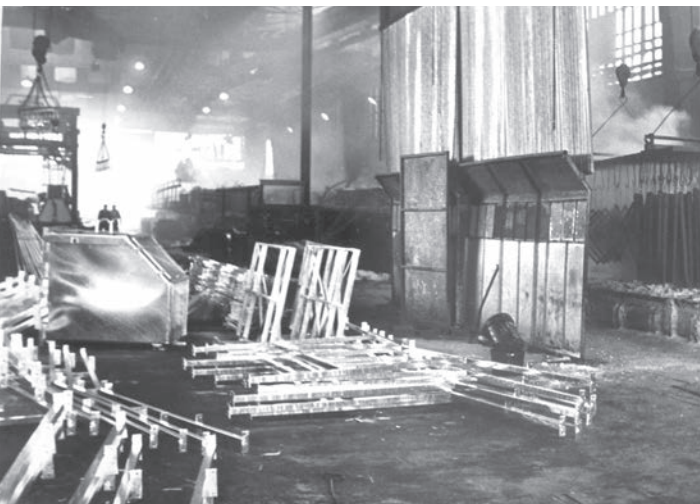
In 2006 besloot moedermaatschappij TBI Holdings B.V. het metaalbedrijf van Kon. Bammens (nu NedCoat), waar afvalbakken werden vervaardigd, te verkopen aan Ronald Free en Van Oers Corporate Finance omdat de innovatie en productie van het bedrijf uit Maarssen niet langer goed aansloten bij de kernactiviteiten van TBI. De bijbehorende verzinkerij werd in 2007 gesloten. Op 30 juni 2011 heeft Siegener Verzinkerei Gruppe (merknaam “Zink different”) hun bestaande aandeel van 33,3% in NedCoat Group B.V. uitgebreid naar 100%. Deze stap past vanwege het complete productaanbod van NedCoat op het gebied van oppervlaktebehandeling systemen zeer goed binnen de strategie van de Zink different-groep. Ook betekent het een duidelijke versterking van de marktpositie in de Benelux, Frankrijk en West Duitsland.¹²

VERZINKERIJ JOHAN VIS & CO

Verzinkerij Johan Vis & Co., tegenwoordig gevestigd aan Distelweg 107-111, 1031 HD Amsterdam, was ná Bammens (1890) het tweede verzinkbedrijf in Nederland. Al vroeg onderscheidde het bedrijf zich met de breedste verzinkerij in ons land. In tegenstelling tot Bammens zijn over Johan Vis & Co geen publicaties of artikelen verschenen. Een verzoek om gegevens aan de huidige directeur Marc Talens leverde het volgende verhaal op.

¹¹ Lobbezoo 2000, pp. 56, 74. Vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw nam OGEM vele bedrijven over. Eind jaren zeventig telde OGEM maar liefst 250 dochtermaatschappijen en belandde door de toenemende concurrentie in een crisis. In 1979 leed het concern een verlies van 24 miljoen gulden, dat uiteindelijk in 1982 leidde tot surséance van betaling.

¹² www.nedcoat.nl

Amsterdam, verzinkerij van Johan Vis, tegenwoordig NedCoat genoemd, sinds 1954 gevestigd aan de Distelweg. Interieur eind jaren '50 - begin jaren '60 van de 20ste eeuw. (maker onbekend, archief NedCoat A'dam)

ONTSTAAN

In 1885 werd door Johan Vis met een compagnon aan de Laagte Kadijk in het centrum van Amsterdam een machinefabriek en ketelmakerij opgericht onder de naam Haspels en Vis. Deze naam werd al snel na het vertrek van een van de compagnons veranderd in Johan Vis & Co. Het bedrijf startte in 1894 met het verzinken van onderdelen voor scheepswerken welke in die buurt op de zogenoemde 'eilanden' gevestigd waren. Het telefoonboek van 1915 geeft als adres: Johan Vis & Co., Machinefabriek, ketelmakerij, Nieuwe Vaart 10.

Rond 1916 werd de verzin-

kerij verplaatst naar het terrein van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij (NSM) aan de Conradstraat. Dit bedrijf was in die tijd ook de grootste klant van Johan Vis & Co. NSM vertrok in 1923 naar de overzijde van het IJ en vestigde zich aan de toenmalige Cornelis Douwesweg. Johan Vis & Co. verhuisde daarop ook mee naar dit terrein. De scheepsbouwindustrie in Amsterdam Noord, welke toen nog bloeiend was, leverde Johan Vis & Co veel werk op.

CRISIS- EN OORLOGSTIJD

De crisis in de dertiger jaren heeft de eigenaar Johan Vis in 1934 doen besluiten om de leiding over te geven aan mej. Annie Goedkoop, de dochter van de directeur van de NSM. Deze vrouw, aan het hoofd van een toch typisch mannenbedrijf, wist de omzet tot 1940 te verviervoudigen. De oorlogstijd was voor Johan Vis bijzonder moeilijk, want er kwamen praktisch geen opdrachten meer binnen. Met behulp van handelaren in ijzerwaren uit Amsterdam en omgeving werd met het herverzinken van huishoudelijke artikelen zoals emmers, wastellen en ketels, getracht een redelijke bezetting van het bedrijf aan te houden. In 1945 werd de verzinkerij grotendeels verwoest door de bezetter. Toen mej. Goedkoop trouwde - in die tijd was het niet gebruikelijk voor een vrouw om dan nog te blijven werken - werd in 1946 de directie overgegeven aan de heer van Kempen en werd de verzinkerij opnieuw opgebouwd. Door de snelle industrialisatie in Nederland was het mogelijk de verzinkerij verder uit te breiden. De productie steeg in korte tijd zeer snel.

WEDEROM VERHUIZING EN OVERNAME

In 1954 verhuisde Johan Vis & Co naar de huidige locatie aan de Distelweg in Amsterdam, een fabriekshal uit 1900 waarin onder andere Fokker en Speykstaal waren gehuisvest. In die tijd was het nog mogelijk materiaal zowel per weg maar ook per spoor en per boot aan te voeren naar de verzinkerij. Nu is de aanvoer alleen nog mogelijk over de weg. Vanaf 1954 had Johan Vis de breedste verzinkoven van Nederland en dat is nu nog steeds het geval. In 1967 werd Johan Vis verkocht aan de Bammens Groep BV, waartoe ook andere verzinkerijen behoorden. Hoe het na deze overname verder ging is hiervoor al gememoreerd.

VERANDERDE VRAAG

Tot 1996 hebben er twee 'lijnen' bestaan in het bedrijf. De 'grote' lijn waar de grotere objecten in werden verzinkt en de 'kleine lijn' voor de kleinere objecten. Deze kleine lijn, waar men het sheradiseren toepaste, werd uiteindelijk in een centrifugeverzinklijn omgebouwd. In de periode van 1995 tot 1998 is de centrifugelijlijn gesaneerd en is de rest van bedrijf grootscheeps gemoderniseerd, waardoor men nu over een moderne thermische verzinkerij beschikt. In het klantenpakket vond een duidelijke verschuiving plaats. In de zestiger jaren van de twintigste eeuw was de scheepsbouwindustrie nog de grootste klant. Ook werden er toen veel mijnwagenbakken verzinkt. Door het grotendeels verdwijnen van zowel de scheepsbouwindustrie als de mijnbouwindustrie, werd er weinig meer verzinkt voor deze branches. Zo zijn er ook andere producten verdwenen. Tot het eind van de zeventiger jaren, werden één á twee dagen per week buizen machinaal verzinkt voor Rijnstaal en fittingen voor de Fittingfabriek in Deventer. Koelers voor de firma Helpman werden verzinkt totdat Verzinkerij Noord Nederland een grotere verzinkoven kreeg. Sinds kort worden er weer koelers verzinkt, welke afkomstig zijn van Mook Coatings.¹³ Tegenwoordig komt een groot gedeelte van de klanten uit de constructie- en bouwwereld, maar ook voor de transportbranche en de landbouw wordt het nodige materiaal verzinkt. Een mooi voorbeeld van een nieuw product, wat pas sinds enige jaren bestaat en wordt verzinkt, zijn de GSM zendmasten ten behoeve van de mobiele telefonie.¹⁴

BEN KOOIJ

¹³ Dit zusterbedrijf specialiseert zich meer op het verzinken van constructiemateriaal.

¹⁴ De dienstverlening naar klanten breidde zich steeds verder uit. Johan Vis biedt al jarenlang een transportservice aan. Vooral de laatste jaren is er een grote toename van de vraag naar een duplexsysteem, d.w.z. verzinkt staal aangevuld met een poedercoat- of natlak-systeem. Een duplexsysteem wordt in nauwe samenwerking met de coaters binnen en buiten de NedCoat Group aangeboden aan de klanten.

AHF-JAHRESTAGUNG IN WITTENBERG

Van 9 tot en met 13 oktober 2011 was de Arbeitskreis für Hausforschung (AHF) te gast in Lutherstadt Wittenberg aan de Elbe, ten zuidwesten van Berlijn. De zestiende eeuw beschouwt men als het historische hoogtepunt van deze stad waar in 1502 een universiteit werd gesticht en waar reformator Martin Luther op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen op de deuren van de slotkapel spijkerde. In die kapel ligt hij ook begraven, evenals zijn strijdmakker Philip Melanchton en hun beschermheer keurvorst Frederik de Wijze. Achter en aan de zuidzijde van de langgerekte hoofdstraat bevinden zich de museaal ingerichte huizen van Luther, Melanchton en de landsheer. Dat van Luther oogt fris gerestaureerd, Melanchton staat in de steigers (ernaast gaapt een gat) en het verwaarloosde slot bevat een verzameling rariteiten uit de tijd van de DDR. Enthousiasme voor het verleden heeft er in de negentiende eeuw toe geleid dat de houten kerkdeuren van de slotkapel werden vervangen door bronzen exemplaren met gegoten stellingen en de slottoren kreeg een overdadige bekroning met de tekst 'een vaste burcht is onze god'. Enigszins doodgeknuffeld, zoals bij ons het Rembrandthuis in Amsterdam. In Wittenberg bevond zich bovendien het atelier van Cranach, maar men twijfelt over het juiste pand aan de markt wegens de enorme altaarstukken die niet door de beschikbare voordeuren lijken te kunnen gaan.

Hoewel menig spreker guldig verkondigde dat het door hem gepresenteerde artefact of onderwerp niets met Luther te maken heeft, kijken de opdrachtgevers van het onderzoek daar wellicht anders tegenaan. Met financiële steun van de Landesregierung en enkele nabije universiteiten loopt hier namelijk een vierjarig multidisciplinair project met de reformatie als zwaartepunt. Sinds 1817 had Wittenberg zelf geen universiteit meer, maar wel een 'Predigerseminar'. In deze hogeschool en studiecentrum, LEUCOREA genaamd, is thans de Martin Luther-Universität Halle-Wittenberg gevestigd, waar de AHF-Tagung plaatsvond. Het congres voorzag in lezingen over het onderzoeksproject en meer algemeen over zestiende-eeuwse huizen in combinatie met rondleidingen in panden te Wittenberg en in het nabije Torgau.

Het project over Wittenberg beoogt antwoord te geven op een tiental vragen over de duiding van objecten in relatie tot de reformatie, de inrichting van de stad in relatie tot de lokale residentie, de bewoning- en gebruiksgeschiedenis, ook in relatie tot soortgelijke objecten en gebeurtenissen buiten Wittenberg. "Diese zehn Leitfragen sind, Unwegsamkeiten und Überraschungen eingeschlossen, der eigentliche Gegenstand des Vorhabens. Der Umstand, dass sie schon allein wegen heterogenen Quellenmaterials nicht in gleichmäßiger Tiefe

Marktplatz Wittenberg met rechts het raadhuis en op de achtergrond de slotkapel en slot-toren. (foto D. de Vries)

beantwoordt werden können, ist einkalkuliert“, dit blijkt uit de toelichting in de zojuist verschenen Band 1, resultaat van het onderzoek na twee jaar werken. Het boek omvat 276 pagina's en 19 boeiende bijdragen; een geweldige prestatie, waaruit twaalf lezingen werden geselecteerd voor het congres. Projectbegeleider H.-G. Stephan gaf een toelichting op de ontstaansgeschiedenis van Wittenberg. De stad was verdeeld in diverse wijken en heeft een langgerekte structuur met een marktplein in het midden en diepe percelen aan de hoofdstraten. Er is een goed bewaard archief aanwezig en prachtig beeldmateriaal waaronder een stadsplattegrond uit 1742, qua nauwkeurigheid vergelijkbaar met onze kadastrale minuutplannen. Later verzorgde Stephan een lezing over 'Ofenkacheln', ofwel een kwantitatieve analyse van duizenden stukjes van tegelkachels. Hoewel niet geheel onbekend in Nederland, gaat het om een betrekkelijk ongebruikelijk fenomeen dat in de oostelijke gebieden gekoppeld is aan de voor ons evenzeer vreemde 'Stube', dat wil zeggen een verwarmbare kamer, afgescheiden met houten schotten of in de vorm van blokbouw. De structuur van een dergelijke 'Stube' staat los van de draagstructuur van de huizen. De tegelkachel wordt doorgaans vanuit de naastgelegen ruimte – veelal de keuken – gestookt en de 'Stube' blijft daardoor gevrijwaard

Deelnemers aan de Tagung verzameld onderaan de spiraaltrap van het slot te Torgau. (foto D. de Vries)

van rook. Een dergelijke manier van verwarmen was en is nu ook aanzienlijk effectiever dan de bij ons gebruikelijke open haard die enkel wat stralingswarmte verschaft. In Duitsland kent men de ‘Schwarze Küche’, doorgaans een hoge ruimte midden in het huis waar aanvankelijk open vuren werden gestookt, wellicht vergelijkbaar met onze ‘binnenhaard’. Het aanbrengen van decoraties had weinig zin in zulke obscure vertrekken, maar deze duiken wel op in de ‘Stuben’, zalen, hallen en trappenhuisen van de burgerhuizen uit de zestiende en zeventiende eeuw. In Torgau werd het gezelschap verrast door lezingen over interieurschilderingen door Angelika Dülberg en Mechteld Noll-Minor ter inleiding op een bezoek aan diverse huizen waarin de decoraties daadwerkelijk te zien waren. Dit Torgause interieuronderzoek was een welkome aanvulling op het Wittenbergproject. Tijdens de algemene sessies

op woensdag en donderdag volgde bij monde van Barbara Rinn het stucwerk van de zestiende eeuw. Wat waren de invloeden vanuit Italië, de Nederlanden, waar kwamen de vakmensen vandaan, waar en hoe werkten ze en is dat gerelateerd aan de ‘Raumprogramme’ van de huizen? Aan de hand van boedelinventarissen wist Claudia Hagenguth de top van de toenmalige samenleving te koppelen aan de ruimtelijke indeling van de Heldburg. Volgens het Franse model blijkt een vrij strikte scheiding te zijn aangebracht tussen vertrekken voor de mannen en de vrouwen. Opmerkelijk is dat deze scheiding zich uitwendig manifesteert in de vorm van beeldhouwwerk op de erkers waarbij de vrouwen waren verbonden met kariatiden en deugden en de mannen met hermen, wapens en uitbeeldingen van de jacht.

Terug naar het project Wittenberg, het rijke archiefbestand blijkt vooral het historische en sociologische onderzoek te voeden. Dit maakt het mogelijk om statistisch onderbouwde uitspraken te doen naar de verspreiding van ziekten, leegstaande huizen, joden, huizen van professoren en studenten, enz. De stichting van de universiteit heeft een stimulerende invloed gehad op de

welvaart van de stad. Concreet huizenonderzoek wordt op archeologische wijze verricht door Antonia Brauchle die bezig is met een 'Kellerkataster' en nu na twee jaar 60% van de panden heeft bekeken. Bijna alle huizen blijken te zijn voorzien van gewelfde kelders, meest tongewelven waarvan circa 10% ribben en gordelbogen heeft. Naast toegepaste materialen wordt ook gelet op de structuur van keldervloeren waarbij zij brouwerijen meent te herkennen aan de hand van afvoergootjes in het midden. Het verhaal van Ralf Kluttig-Altman 'Wittenberg: eine Ziegelstadt?' had op voorhand onze warme belangstelling. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden daktegels verplicht, bouwden men aan de stadsmuren en waren er drie stedelijke 'Ziegelscheunen'. Er waren 'Mauerziegel, Dachsteine, Hohlziegel [boven- en onderpannen], Kehlziegel en Fußziegel [vloertegels]'. Hij dateert de oudste, gelige bakstenen rond 1300 maar gaat een eventuele chronologie op grond van formaat of metselverband helaas uit de weg. De reden zou zijn het veelvuldige hergebruik en het combineren met zwervstenen die in deze omgeving gevonden worden. Daarmee ontstond een soort 'opus mixtum' waarvan ook de vijftiende-eeuwse stadsmuur in Wittenberg getuigt. Op grond van archivalia weet Kluttig te vertellen dat er in zeventiende eeuw 13% stenen huizen stonden, 70% was vakwerk (256 stuks) en 17% 'Mischbauten', dat wil zeggen vakwerk met stenen onderbouw. Opgetekend uit de algemene beschouwingen over zestiende-eeuwse huizen mag het vakwerkhuis met traptoren te Osterwiek door Claudia Hennrich niet onvermeld blijven. Het complex met L-vormige opzet had een met schilderijen voorziene 'Rittersaal' (20x10 meter) op de verdieping. De zolderbalken overspannen 10 meter, maar worden geholpen door een ongedeelde onder-slagbalk die via twee 'Hängesäulen' aan de kap bevestigd is door middel van deuvels en ijzerwerk. Bouwhistorische fijnproeverij sprak uit de bijdragen van Thomas Noky en Ulrich Klein over respectievelijk 'Bohlenbrettdecke' in 'Stuben' in Sachsen en over de ontwikkeling van het vakwerk in Hessen. In Lüneburg dient zich volgens Edgar Ring een nieuw huistype aan in de zestiende eeuw: dwarshuizen met een doorrit in het midden, vijf tot acht vensterassen breed, zwart geglaazuurde bakstenen voorzien van medaillons, wapens en koppen die op klassieke wijze de opdrachtgevers uitbeelden. Deze representatieve huizen ontberen de Vlaamse gevels die wel op grote schaal in Wittenberg en wijde omgeving zijn toegepast. Ulrich Großmann suggereert dat de zolders in Wittenberg wellicht voor opslag bedoeld waren en dat men – uit deftigheid – daarvan in Lüneburg afzag. Interessant thema voor functionalisten en zij die zich bezig houden met de verspreiding van architectonische concepten. De volgende Tagung vindt in de eerste week van oktober 2012 plaats en heeft als zwaartepunt 'Landwirtschaftliche Bauten und ihre Nutzung', dus veel aandacht voor landelijke bouwkunst. Tagungsort is Villingen in het Zwarte Woud met uitstapjes naar een openluchtmuseum en twee stadjes in de omgeving van het Zwitserse Schaffhausen. Binnenkort volgt een call for papers; inbreng vanuit Nederland wordt op prijs gesteld.

DIRK J. DE VRIES

NASCHRIFT BIJ TAGUNG-VERSLAG

Op de laatste avond van de Tagung vond de jaarlijkse ledenvergadering plaats. Hierbij werd aangekondigd dat Dirk de Vries het bestuur zou verlaten. Tot ieders verrassing vroeg het oud-bestuurslid Klaus Freckmann het woord om een Laudatio uit te spreken. Hij prees Dirk voor zijn jarenlange, niet aflatende medewerking in het bestuur (1985 lid AHF, 1987 Arbeitsausschuss, 1989 bestuur, vanaf 1994 plaatsvervangend voorzitter), verder zijn inzet bij een aantal 'Tagungen' in de Nederlands-Vlaamse regio (Utrecht 1988, Blankenberg/Gent/Brugge 1993, Maastricht 2001, Amsterdam 2010) en de bijdragen aan de diverse daarmee gepaard gaande dikke boekdelen en die van andere bijeenkomsten. Verder lichtte hij ongeveer Dirks hele beroeps-doopceel: de veelvuldige dendrochronologische onderzoeken sinds de jaren 1980, het proefschrift 'Bouwen in de late Middeleeuwen' (1984), het werk bij de Rijksdienst, RDMZ, later RACM en RCE en verder zijn werk aan de Rijks Universiteit Leiden. Bijzonder veel lof had Freckmann voor het langdurige eindredacteurschap van het Bulletin van de KNOB. Naar aanleiding van deze 'bauhistorische Vita' herinnerde hij zich tenslotte ook een Nederlandse publicatie 'Ten voordele en eieraat van dese stad' en eindigde zijn betoog met de opmerking dat deze titel op het hele werk van Dirk de Vries slaat: 'Sie gereicht der Bauforschung und damit auch dem AHF in der Tat zum Vorteil und zur Zierde'.

E.S.

Dirk de Vries op de zestiende-
eeuwse zolder van het Auguste-
um te Wittenberg, met links een
'Stehender Stuhl'! (foto E. Stades)

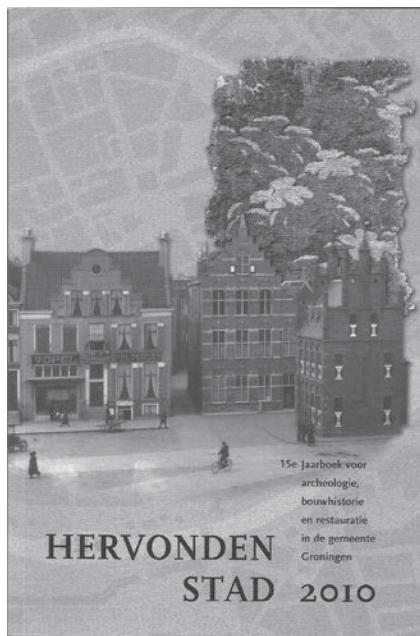
BOEKRECENSIES

R.H. ALMA, J.E. VAN GANGELEN
E.A., HERVONDEN STAD 2010,
STICHTING MONUMENT EN
MATERIAAL EN DE DIENST RO/EZ
VAN DE GEMEENTE GRONINGEN,
GRONINGEN 2010.
ISSN: 1386 0208/15E JAARGANG

Het is terecht dat de redactie bij monde van D.A. Walsma trots is op de productie van het meest recente jaarboek Hervonden Stad 2010. De eerste aflevering startte 15 jaar geleden in 1996 met verslagen van vondsten en ontdekkingen in de bodem en de restauratie van panden. De eerste uitgave was vergeleken met de huidige een eenvoudige, dunnere en minder complete documentatie. De serie is inmiddels uitgegroeid tot een lijst van 'volwassen' boeken van wetenschappelijk niveau, met uitstekende onderzoeks- en restauratieverslagen, gedegen artikelen, alles met meestal goed leesbare tekeningen, mooie afbeeldingen en bovendien met een goed vormgegeven, prettige lay-out.

Hoewel al in de SBN-Nieuwsbrief nr. 49 (nov. 2010, p. 55-58) is geschreven over Hervonden Stad 2009, vond de redactie het wenselijk nogmaals aandacht te besteden aan dit mooie jaarboek. Dit enerzijds vanwege het jubileumjaar en anderzijds om haar achterban van bouwhistorici en andere geïnteresseerden ook dit jaar weer attent te maken op de actuele onderzoeken in Groningen, op de thema's en daarmee gelieerde fundamentele artikelen.

In het eerste hoofdstuk, het verslag 'Archeologie in 2009', zijn de opgravingen van zes belangrijke panden aan de Grote Markt Oostzijde aan de orde, waarbij de actualiteit van het onderwerp van het laatste jaarboekartikel eveneens tot uiting komt. Verder is het verslag van de opgraving van resten van de voorgangers van de Abrug interessant. Daarbij zijn twee houten bruggen (1192, dertiende eeuw) getraceerd. In totaal moeten er minimaal zeven opeenvolgende bruggen zijn gebouwd. Naast andere site-beschrijvingen is ook van belang het archeologisch onderzoek aan het Boterdiep (CIBOGA) door vond-

sten van een grote verscheidenheid bewoningssporen en archeologica. Er werd o.a. gevonden: vuurstenen uit het neolithicum, resten van een middeleeuws boerenhof, vuilnis uit de vijftiende en zestiende eeuw, resten van leerlooierijen, pelgrimsinsignes, delen van aardewerken schoorsteenbeelden en zelfs drie muntschatten.

In het volgende hoofdstuk, het 'Bouwhistorisch onderzoek in 2009', is een van de hoogtepunten de vondst van twee fragmenten zeventiende-eeuws, geweven wandtapijt in Oosterstraat 29. Een modernisering van de winkel was de aanleiding voor onderzoek in het pand. Het pand heeft een rijk gedecoreerde voorgevel in rococostijl (derde kwart achttiende eeuw) en bleek een oudere kern te bevatten. Restanten van verdure of groentapijt (zeventiende eeuw?) werden op de eerste verdieping gevonden. Delen van dit tapijt werden in 1867 hergebruikt als dragers voor papierbehang. Een mooi voorbeeld van de aanhoudende belangstelling voor het onderzoek door de bouwhistorici, in combinatie met kunsthistorisch en archiefonderzoek, is het verslag van de rij van bijzonder grote en van oorsprong geheel onderkelderde middeleeuwse huizen aan de Brugstraat. De bebouwing daar behoorde tot de oudst bewaard gebleven delen van het middeleeuwse Groningen. Het vervolgonderzoek van het middeleeuwse huis Brugstraat 18, 20, dat in de laatste jaren diverse keren is verbouwd, leidde tot een uitgebreide bouwgeschiedenis. Door middel van dendrochronologisch onderzoek kon worden aangetoond dat het achterhuis uit circa 1436 stamt en het voorhuis derhalve van oudere datum is. De vondst in het voorhuis van een onderslagbalk en vloerhout in de kelder, die beide rond 1460 konden worden gedateerd en daarmee ook de eiken balklagen en kapconstructie, liet de conclusie toe dat het veertiende-eeuwse voorhuis omstreeks 1470 inwendig geheel werd vernieuwd.

Brugstraat 18, 20 wordt verder ook besproken in het hoofdstuk 'Restauraties in 2009'. Jammer genoeg kon de zeventiende-eeuwse tussenwand, die het oorspronkelijke grote pand splitste, niet worden behouden. De twee blootgelegde negentiende-eeuwse winkelpuizen konden echter wel worden gereconstrueerd. Aan bedreigingen door sloop en illegaal uitgevoerde werkzaamheden kon ook Groningen helaas niet ontkomen (zie Pop Dijkemaweg 98). Gelukkig kon ook melding worden gedaan van successen, getuige de verslagen van onder andere de restauraties van het voormalig chemisch laboratorium Bloemsingel 10 (1906, architect J.A. Vrijman) en het orgel van de Nieuwe Kerk (1831, orgelbouwer J.W. Timpe). Bij de voormalige cellulaire strafgevangenis, thans Dr. S. van Mesdagkliniek (Hereweg 128, 1883, architect J.F. Metzelaar), werd in 1997 zonder vergunning in opdracht van de RGD metselwerk vervangen en werd uiteindelijk in 2007 door een procedurefout ook nog de vergunning verleend. Dankzij het voegbedrijf, dat ernstige twijfel had over deze aanpak en waardoor de discussie weer werd geopend, was de totale vervanging van het metsel- en voegwerk bij dit rijksmonument van de baan. Alleen de meest noodzakelijke onderdelen werden vernieuwd en dat betekende dus een succes voor de voorstanders van conserverend restaureren!

Meer dan de helft van dit jaarboek wordt in beslag genomen door artikelen.

De verwoesting van de noordwand van de Grote Markt. (foto: collectie Dienst RO/EZ)

Deze vormen de uitkomst van langdurig verzamelen van vondsten en gegevens, van veel onderzoek en uitgebreide studie. In 'Teekens die ghy draegt an uwen hoet' door Hans van Gangelen en Klaas Helfrich worden niet alleen twee laat-middeleeuwse pelgrimsinsignes van de opgraving Boterdiep-CIBOGA behandeld, maar wordt uitgebreid ingegaan op pelgrimages en insignes in het algemeen, bestemmingen, de uitrusting, diverse heiligen en de legendes en in deze context ook Groningen en de Groningers. De bijlage geeft een overzicht van 39 in de stad Groningen gevonden lood-tinnen pelgimsinsignes, gerubriceerd op bedevaartsplaats, voorstelling, vindplaats en vondstnummer, datering, collectie en primaire bronverwijzing.

Voor de bouwhistorici en monumenteneigenaren is de studie van Aletta Bastmeijer 'In depot – uit depot, kleuren op deuren' interessant en nuttig. Na een uitleg over kleurhistorisch onderzoek en verf, gaat de auteur in op haar in 2008 gestarte onderzoek bij de afdeling Bouwmaterialen van de Stichting Monument & Materiaal. Een groot aantal deuren uit de periode tussen 1650 en het begin van de twintigste eeuw werd onderzocht. Het zwaartepunt lag op de achttiende en negentiende eeuw. Hoewel er wordt gewezen op de risico's van

de rekenmethode is de conclusie dat gemiddeld met circa 25 jaar per verflaag kan worden gerekend. Dit is weliswaar slechts een benadering, maar het wordt als methode gebruikt om de kleuren per periode te kunnen vergelijken. In de vergelijkingstabellen zijn de uitkomsten van ongeveer 20 stratigrafische onderzoeken verwerkt. Daaruit blijkt dat in alle perioden, van het midden van de achttiende eeuw tot in de twintigste eeuw houtimitatie-schildering is toegepast. In het midden van de achttiende eeuw zijn donkere kleuren in gebruik, vanaf

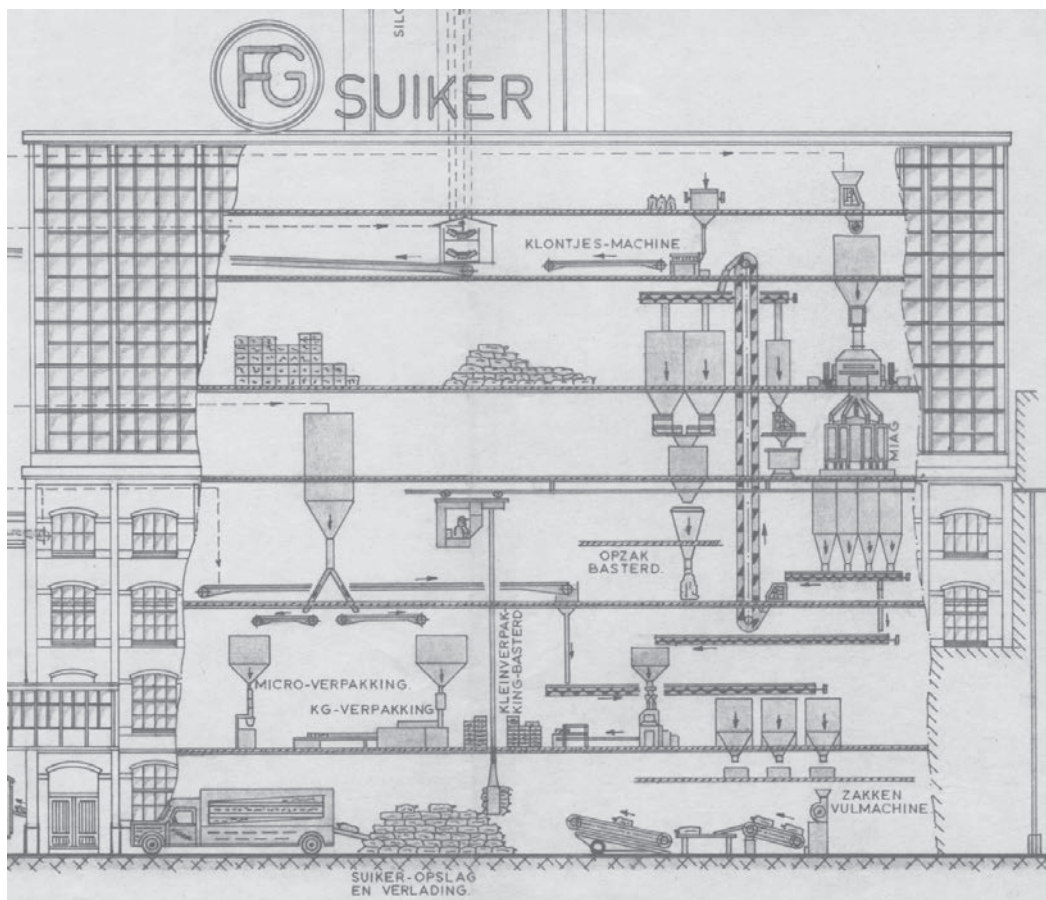
De ruïne van de Hoofdwacht (april 1945). (foto P.B. Kramer, collectie: RHC Groninger Archieven, inv.nr. 1785-0515)

circa 1775 lichtere kleuren en vanaf 1820 worden de kleuren nog lichter. Na 1875 komen af en toe weer donkere kleuren voor en na 1900 'meer kleuren van gemiddelde helderheid, niet erg donker en niet erg licht van kleur'. De laatste omschrijving lijkt een wat cryptische formulering, maar wordt goed gemaakt door een overzichtelijke tabel die de uitkomsten van het kleuronderzoek van de deuren illustreert.

Carla Rogge en Taco Tel beschrijven 'Een beschilderde schoorsteenboezem en andere bouwsporen in Oude Ebbingestraat 89'. In het zeventiende-eeuwse dwarshuis met negentiende-eeuwse lijstgevel zijn delen van de oorspronkelijke constructie behouden gebleven. In de onderkelderde achterkamer is een schoorsteenboezem met een beschildering uit het einde van de achttiende eeuw tevoorschijn gekomen, wat een bijzonderheid is voor Groningen. Op de boezem is een schoorsteenstuk met een italianiserend landschapstafeel aangebracht,

dat symbolen van vergankelijkheid en verwijzingen naar misdadigheid bevat. Verder is er een trompe l'oeil-schildering aangebracht met mahonie-imitatie en rococo-ornamenten en een imitatie-omlijsting in Lodewijk XVI-stijl.

'Van suiker tot sloop!' door Jan van der Hoeve en Rita Overbeek geeft een boeiend verslag van een onderzoek naar de cultuurhistorie van de Friesch-Groningsche Beetwortelsuikerfabriek in Groningen (1914-2008). In het artikel

Detail van het fabricageproces. Doorsnede van het entrepot en het 'klontjes'- en zeefgebouw van de Friesch-Groningse Suikerfabriek. Tekening: J. Menses, Annen, 1966.

worden de geschiedenis en bouwhistorie van het fabriekscapex behandeld en ook de geschiedenis van de suikerfabricage in het algemeen en bietsuiker in het bijzonder. De sloop van het fabriekscapex kon helaas niet worden verhinderd door de in 2009 met spoed opgedragen en door alle betrokken partijen positief gewaardeerde onderzoeksrapportage van de auteurs (met assistentie van Ronald Stenvert van BBA). Hoewel allerlei vormen van herbestemming van delen van het oude fabriekscapex mogelijk waren, moest worden voldaan aan strikte politieke eisen, in het beleidskader van de EU en de WTO, en waren de juridische en financiële gevolgen niet te overzien. Slechts het oude suikerentrepot-gebouw (1915, 1921) en het aangrenzende 'klontjesge-

bouw' (1921) bleven gespaard.

Het grote artikel van Bert Tuin in het vorige jaarboek van 2009 wekte grote verwachting voor het vervolg 'Ruïnes op de Grote Markt' als deel 2 in de jaargang van 2010. In Deel 1 werd de verwoesting van de bebouwing aan de Grote Markt beschreven en onder meer de controverse tussen de directeur Gemeentewerken H.P.J. Schut en de architect en districtshoofd van Monumentenzorg A.R. Wittop Koning. Het was een 'tenenkrommend' verslag van alle onenigheden en tegenstrijdigheden, en de zeer omstreden wederopbouw na 1945. Schut had de leiding over het 'puinruimen' na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog. Wittop Koning zou in 1945 geen enkele gevel hebben gestut en niet hebben voorkomen dat enkele belangrijke panden werden gesloopt. In Deel 2, weergegeven in het nieuwe Jaarboek 2010, wordt ingegaan op de beweegredenen en de intenties van deze hoofdrolspelers en de invloed en wisselwerking met andere betrokkenen zoals de burgemeester van Groningen C. van der Linden, de Rijkscommissie en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en de Commissie van Wederopbouw onder adviseur-supervisor stedenbouwer M.J. Granpré Molière. Van doorslaggevende betekenis in het politieke spel was minister van Binnenlandse Zaken Prof. G. van der Leeuw, die afkomstig was uit Groningen en die op de hand was van de wederopbouwers. Na een nauwgezette studie van Bert Tuin is een van zijn conclusies dat Schut door onvolledig onderzoek van voorgaande geschiedschrijvers onterecht in een kwaad daglicht is gesteld. Ook kon niet worden aangetoond dat hij gevels wilde slopen om ruimte te maken voor stedenbouwkundige vernieuwing. Volgens Tuin was Schut juist een integere figuur, die onder andere wees op het bijzondere karakter van de Grote Markt, de intimiteit en kleinschaligheid en die zich verzette tegen het terugleggen van de rooilijn aan de oostzijde en het uitvoeren van grote doorbraken. Hij werd 'overruled' door intriges en politiek spel. Wel speelde mee dat de verhouding tussen Schut en Wittop Koning problematisch was door hun botsende karakters. Wrijvingen werden ook veroorzaakt door het feit dat het de schijn had dat Wittop Koning zijn publieke taken niet altijd wist te scheiden van zijn belang als particulier architect en van zijn taak als adviseur van de Vereniging Hendrick de Keyzer. Twijfelachtig was ook zijn jacht op restauratiestenen en zijn belangstelling voor het herstel van monumentale dorpskerken in de provincie. Hij toonde wel een groot interesse voor de restauratie van beschermingswaardige panden in de binnenstad van Groningen. Van betrokkenheid getuigen ook de door hem samengestelde rapporten en lijsten en zeker ook zijn strijd voor het behoud van de Herensociëteit aan de Grote Markt, nota bene ook een pand van de Vereniging Hendrick de Keyzer.

Eerherstel voor Schut lijkt de auteur dan ook meer dan gerechtvaardigd en is, gezien de latere ontwikkelingen, in de lijn van de pleidooien van Schut voor een intiem plein. Het is een feit dat al in 1974 het intensieve verkeer werd afgeremd, dat het na de oorlog nieuw gebouwde stadhuis al in 1994 werd gesloopt en vervangen door winkels en dat tegenwoordig zelfs wordt gepleit voor het herstel en terugleggen van de rooilijn aan de oostzijde van de markt.

Bovendien is deze Groningse 'saga' na een halve eeuw bijzonder leerzaam voor huidige generatie. Het geeft een herkenning van zich in de loop der tijden op diverse vlakken herhalende processen, zoals politiek op hoger en lager niveau, financiële perikelen, cultuur (in het bijzonder monumentenzorg), sociologie en psychologie.

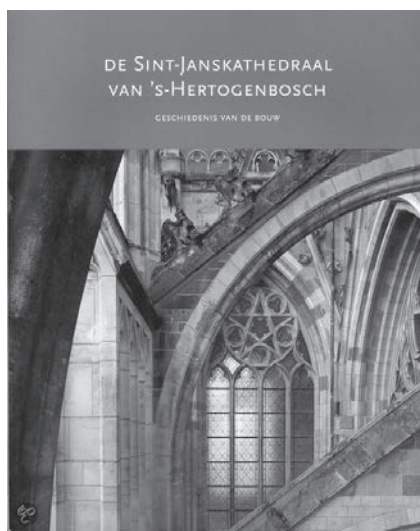
Tot besluit wordt in het artikel aandacht besteed aan Wil van Zwieten, die (hoofd-) opzichter was tijdens de restauratie van de Martinatoren tussen 1936 en 1947. Het was mogelijk beter geweest als Van Zwieten en de samenhangende onderzoeksgegevens in een apart artikel waren besproken omdat daarmee afbreuk wordt gedaan aan de grote lijn van het Grote Markt-verhaal en de bedoelingen in deel 2 van het onderzoek. Vermeldenswaardig tenslotte en kenmerkend voor de zorgvuldige aanpak van de redactie is dat het boek eindigt met het hoofdstuk 'Register Hervonden Stad 2006-2010'.

ELISABETH STADES-VISCHER

HARRY BOEKWIJT, RONALD GLAUDEMANS, WIM HAGEMANS, M.M.V. MARC BOLSUIS EN GARY SCANLAN, *DE SINT-JANSKATHEDRAAL VAN 'S-HERTOGENBOSCH - GESCHIEDENIS VAN DE BOUW*, UITGEVERIJ VEERHUIS, ALPHEN A/D MAAS 2010, ISBN 978-90-8730-030-2

De strijd tussen boeken die voor het grote publiek aantrekkelijk zijn en meer wetenschappelijk georiënteerde literatuur is een hardnekkige, en de integratie van beide categorieën heeft al meer dan eens aanleiding gegeven tot zorgen.

Het ene boek schuwt te specifieke en gedetailleerde informatie, terwijl het wetenschappelijke soms wars is van grote hoeveelheden illustraties. Niet zelden wordt dit ingegeven door een verkeerde inschatting van de voorkeuren van het beoogde publiek. Dat beide categorieën wel degelijk met elkaar verenigbaar zijn bewijst De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch.

Deze kloeke publicatie (320 pagina's op zeer stevig papier) is namelijk deels duidelijk gericht op een groot publiek. De recensent was blij verrast om in een boekhandel in Den Bosch een complete plank gevuld te zien met deze uitgave. Met een dergelijke aanblik wordt men op het vlak van bouwhistorische uitgaven niet vaak geconfronteerd.

Het boek is voorzien van prachtige illustraties en foto's die, samen met vele in het oog springende 3D reconstructies, de bouwgeschiedenis van de Sint-Jan goed in beeld brengen. Daarnaast wordt er regelmatig in kleine katernen apart ingegaan op specifieke onderwerpen, variërend van de Beeldenstorm tot middeleeuws steigerwerk. Deze informatie is meer gericht op een breder publiek en is bij vakmensen vaak bekend.

Het boek geeft aan de andere kant in zijn veertien hoofdstukken een gedetailleerd en specifiek overzicht van alle bouwfases die, volgens de huidige stand van kennis, gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor de totstandkoming van het bonte kerkgebouw zoals we dat vandaag de dag in de Bossche binnenstad kunnen bewonderen. De informatie over de bouw van de Sint-Janskathedraal leunt onvermijdelijk op vele, eerder verrichte onderzoeken, maar wordt nu aangevuld met nieuwe inzichten die tijdens de jongste grote restauratie werden verkregen.

Toch zijn er zijn er ook enkele zaken die, vanuit het oogpunt van de vakmensen, ontbreken in het boek. Achter in het boek is wel een verklarende woordenlijst, een literatuurlijst en een illustratieverantwoording opgenomen, maar om onduidelijke reden geen index.

Daarnaast worden er hier en daar zaken aangestipt die haast roepen om een nadere toelichting. Zo wordt in een van de hoofdstukken gemeld dat er bij het recente bouwhistorisch onderzoek honderden rode, witte en gele verfsporen zijn teruggevonden aan de buitenzijde van de kerk. Daarvan werd eerder gedacht dat deze allen vrijwel compleet verwijderd waren tijdens eerdere restauraties. Deze spectaculaire vondsten die zo kenmerkend en bepalend zijn geweest voor het vroegere uiterlijk van de middeleeuwse kerk, vragen om meer informatie en een serie afbeeldingen. De lezer krijgt slechts vele hoofdstukken later een kleine genoegdoening door middel van een kleurreconstructie van een detail van een van de straalkapellen.

Uiteraard kan een publicatie als deze niet gevuld worden met lange verslagen vol bouwhistorische informatie. Verwezen kan dan worden naar de reeks Verslagen van het bouwhistorisch onderzoek van de Sint-Janskathedraal, of een bezoek aan museum de Bouwlods, maar hier en daar wordt het ontbreken van een kleine uitweiding toch als een gemis gezien.

De opzet van de verklarende woordenlijst voor de leek is ook niet altijd even duidelijk. Zo wordt in het begin van het boek verklaard dat een bouwkundige term die in de lijst is opgenomen, bij de eerste keer dat deze in de tekst verschijnt gemarkeerd wordt met een 'i'-symbooltje.

Deze symbooltjes verschijnen echter niet alleen de eerste keer dat een term

wordt gebruikt, maar worden vervolgens te pas en te onpas om onduidelijke redenen herhaald maar ook weggelaten. Het begrip 'hogel' komt ook in de woordenlijst voor, maar wordt vervolgens weer in de tekst uitgelegd en het begrip 'paramentwerk' ontbreekt geheel in de lijst, terwijl dit toch niet als algemeen bekend bij het grote publiek mag worden beschouwd.

Ondanks deze kleine aanmerkingen blijft de kwaliteit van *De Sint-Janskathedraal* onbetwist overeind. Het goed vormgegeven boek geeft een gedegen overzicht van het ontstaan van een van de markantste kerkgebouwen van ons land. Op de inhoudelijke uiteenzetting van deze fascinerende bouwgeschiedenis, samengesteld door auteurs die ook daadwerkelijk vele jaren 'op de steigers' hebben gestaan en het gebouw als geen ander van zeer dichtbij hebben mogen leren kennen, valt niets aan te merken.

JEROEN NIPIUS

ANNE DE HINGH, *EEN BUURT OP DE SCHOP; VIJF EEUWEN WONEN EN WERKEN AAN HET STEENSCHUUR*, DEEL 6 UIT DE SERIE 'BODEM-SCHATTEN EN BOUWGEHEIMEN', PRIMAVERA PERS, LEIDEN 2011. ISBN 978-90-5997-071-7

Onlangs verscheen een nieuw deel in de reeks 'Bodemschatten en bouwgeheimen' van de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden. Anne de Hingh beschrijft daarin in tekst en beeld de boeiende vondsten die er gedaan zijn bij het archeologische onderzoek naar het voorterrein van het huidige Kamerlingh Onnes Laboratorium. Dit terrein, gelegen aan de Steenschuur, maakte ooit deel uit van de middeleeuwse kern van Leiden.

Het werd landelijk nieuws toen er in 1807 een kruitschip ontplofte, waarbij een reeks huizen weggevaagd werd. Een eeuw later, toen de ruïnes opgeruimd waren en het lege terrein was opgevuld met een laboratorium, werd op deze plek een ontdekking van mondiaal belang gedaan. Heike Kamerlingh Onnes slaagde er als eerste in om helium vloeibaar te maken, bij een temperatuur van -269 graden Celsius. Het is met recht een bijzondere plek in de Leidse binnenstad te noemen.

Het boekje begint met een proloog over Kamerlingh Onnes en zijn ontdekking, waarbij van daaruit teruggerepen wordt op het drama dat zich een eeuw daarvoor afspeelde. In hoofdstuk 1 komt de opgraving en het verloop daarvan aan bod. Onder het voorterrein van het laboratorium, waar men van plan was een verdiepte fietsenkelder te bouwen, bleken namelijk nog de fundamenteën te liggen van de verwoeste huizen. Deze waren slechts tot aan het maaiveld afgebroken en ondergronds was de ontwikkelingsgeschiedenis van de panden en percelen nog afleesbaar. Hoofdstuk 2 springt vervolgens – ietwat abrupt – naar de verschillende ambachten die tot 1807 aan de Steenschuur werden uitgeoefend en wat daarvan bij de opgraving is teruggevonden. Vervolgens wordt in hoofdstuk 3 de stedelijke ontwikkeling van het middeleeuwse Leiden besproken en de positie van het bouwblok aan het Steenschuur daarin. In hoofdstuk 4 worden de opgegraven panden en funderingsresten meer in detail beschreven. Hoofdstuk 5 is gewijd aan de bewoners. Door archiefonderzoek heeft men getracht de eigenaren van de panden op te sporen en dat heeft met name voor de zestiende eeuw interessante informatie opgeleverd. Het laatste hoofdstuk sluit het boek af met het verhaal van de kruitramp. Niet alleen de

ongelukkige samenloop van omstandigheden wordt verder uitgediept, maar ook worden de bewoners van de verwoeste panden aan de lezer voorgesteld, evenals wat er met ze gebeurd is tijdens en na de ramp. Tussen de genoemde hoofdstukken zijn nog een aantal gekleurde kaderbladen aangebracht, met subthema's zoals vondsten uit de Romeinse tijd, de inhoud van de beerputten en de Leidse lakenindustrie.

Het boekje is vlot geschreven en spreekt zeker een breed publiek aan, maar is ook interessant voor de professional. De wetenschappelijke resultaten van het onderzoek worden op een begrijpelijke manier gepresenteerd, waarbij ook de dilemma's bij de interpretatie van sommige vondsten niet vermeden worden. Het is mooi om te zien hoe archeologie en bouwhistorie als twee complementaire disciplines worden behandeld en niet als aparte onderzoeksmethoden, zoals in het verleden vaak het geval was en ook nu nog regelmatig voorkomt, helaas. De overzichtelijke teksten en vele illustraties zorgen voor een aantrekkelijk geheel. De combinatie met de kaderbladen maakt het geheel enigszins druk, maar niet minder interessant. De drang tot verbeelding van de onderzoekresultaten levert soms afbeeldingen op, die wetenschappelijk minder betrouwbaar zijn. Zo is er een reconstructietekening gemaakt van de bebouwing van de erven in de middeleeuwen, die veel gedetailleerder is dan men op basis van de funderingen met zekerheid kan beweren. Niet voor iedere lezer zal duidelijk zijn dat het deels fictie betreft. Daar tegenover staat dat de reconstructietekeningen van de stedelijke ontwikkeling van Leiden op een heldere manier de situatie duidelijk maken. De auteur doet haar best om ingewikkelde bouwhistorische dateringsmethoden op een begrijpelijke manier uit te leggen en slaagt daar over het algemeen goed in. Het gaat wel een enkele keer mis; zo is op een foto een stuk muurwerk van (onmiskenbare) tufstenen zichtbaar, waarbij in het bijschrift gezegd wordt dat het grote bakstenen betreft, maar alleen een bouwhistoricus zal dit opvallen.

Een leuk detail is de bijgeleverde boekenlegger in de vorm van een steengoed drinkkannetje. Daar wordt men dorstig van!

Al met al is 'Een buurt op de schop' een bijzonder geslaagd en veelzijdig boekje, niet alleen voor de inwoners van Leiden, maar ook voor geïnteresseerden in archeologie en bouwhistorie. Een aanrader voor in de boekenkast!

BIRGIT DUKERS

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Adriaenssens, I. (eindred.) *Het schoon verdiep van het Antwerpse stadhuis*, Uitgave i.s.m. het Stadsarchief Antwerpen, 2011.

Voor het eerst is een architectuurhistorische studie gemaakt van het Schoon Verdiep in het Antwerpse stadhuis, waarvan de inrichting dateert uit de negentiende eeuw.

Boer-Van Hoogevest, Carien de (red.), *Het is zoals het was: restauratie kasteel Amerongen 1988-2011*, Amerongen 2011.

Op 1 juli 2011 werd het kasteel Amerongen weer geopend voor het publiek na een uitgebreide restauratie die bijna tien jaar duurde.

Brandenburgh, C.R. (red.), *Archeologisch, bouwhistorisch en archiefonderzoek naar de bewoning aan het Steenschuur, ter plaatse van het voormalig Kamel-ingh Onnes Laboratorium*. Te downloaden op www.Erfgoed.Leiden.nl/Bodemonderzoek-en-Bouwhistorie/Leiden/BOBL2, Leiden 2011.

Brouwer, Petra, *De wetten van de bouwkunst: Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Nai uitgevers, Rotterdam 2011.

Verhandeling over de grondslagen van zowel de burgerlijke als de schone bouwkunst aan de hand van ruim dertig negentiende-eeuwse architectuurboeken.

Cramer, J., e.a., met medewerking van Gabri van Tussenbroek, 'Die Baugeschichte der Berliner Mauer' in: *Berliner Beiträge zur Bauforschung und Denkmalpflege 8*, gepubl. door Johannes Cramer & Dorothee Sack. Te bekijken op www.imhof-verlag.de/themen/denkmalpflege-bauforschung/berliner-beitraege-zur-bauforschung-u-denkmalpflege/index.htm

Dijkstra, M.F.P. en C.R. Brandenburgh (red.), *Leiden-Aalmarktschool, Archeologisch en*

bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St.-Catharinagasthuis. Te downloaden op: [www.Erfgoed.Leiden.nl/Bodemonderzoek en Bouwhistorie Leiden/ BOBL1](http://www.Erfgoed.Leiden.nl/Bodemonderzoek-en-Bouwhistorie-Leiden/BOBL1), Leiden 2011.

Hummelen, Marlies, R. Stenvert, *Het Beltmancomplex: Een tweede jeugd*, Uitgeverij Boekschap, Hoog-Keppel 2011. Geschiedenis van het uit 1913 stammende deel van het DRU-complex in Ulfst dat gebouwd als emailleerderij werd herontwikkeld tot kantoren en woningen.

Hurx, Merlijn, *Architect en aannemer: De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen (verwacht) 2012.

Door de vele illustraties en uitgebreide achtergrondinformatie van nog altijd beroemde gebouwen als de Grote Kerk in Antwerpen, de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, het stadhuis in Brussel en de Oude Kerk in Amsterdam is het boek aantrekkelijk voor iedereen die zich interesseert voor middeleeuwse bouwkunst. De auteur promoveerde in 2010 op het proefschrift: *De particuliere bouwmarkt in de Nederlanden en de opkomst van de architect (1350-1530)*.

Kooij, B., 'Geschiedenis en ontwikkeling van het isoleren in Nederland: een eerste verkenning van historische isolatiematerialen en hun toepassingen in monumenten', in *Praktijkreeks Cultureel Erfgoed*, afl. 15, nr. 40 (juni 2011), Den Haag 2011.

Medema, Geert, *Achter de façade van de Hollandse stad: Het stedelijke bouwbedrijf in de achttiende eeuw*, Uitgever Vantilt, Nijmegen 2011.

Orsel, E.D., 'Stenen van de Graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg', in: *Westerheem*, jaargang 60, augustus 2011.

Renes, J., *Erfoegd in interessante tijden*, Amsterdam 2011. Inaugurale rede uitgesproken op 7 juli 2011 bij de aanvaarding van het ambt bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, Letteren faculteit VU Amsterdam.

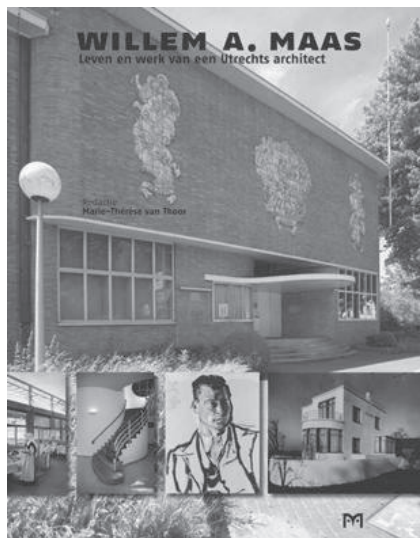
Rossem, V., Ileen Montijn, e.a., *Het gelijk van Heemschut, een eeuw inzet voor erfgoedbescherming*, i.s.m. Erfgoedvereniging Heemschut, Uitgeverij Jonge Hond, Zwolle 2011.

Theunissen, Christel, Paul Maas & Jos Koldewij (red.), *De koorbanken van Oirschot en Aarschot: Gezien door de ogen van Hans Sibbelee en Jan Verspaandonk*, Nijmegen 2011.

Door een gelukkig toeval is van de koorbanken in Oirschot een serie foto's van Hans Sibbelee bewaard gebleven. Met behulp van deze serie en de foto's die Jan Verspaandonk in Aarschot maakte, belicht deze publicatie het verhaal van deze Brabantse koorbanken en hun maker.

Thoor, Marie-Thérèse van (red.), *Willem A. Maas: Leven en werk van een Utrechts architect*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2011.

Vlaardingerbroek, Pieter, *Het paleis van de Republiek: Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Uitgeverij Waanders, Zwolle 2011.

Volkers, Kees, *Zeist door de Tijd, Een cultuurhistorische atlas*, Stokerkade Cultuurhistorische Uitgeverij, Amsterdam 2011.

Voorde, Stephanie van de, *Bouwen in beton in België (1890-1975): Samenspel van kennis, experiment en innovatie* (dissertatie 28 april 2011, in twee delen), Gent 2011.

Veerman, J. (eindred.), *De Pieterskerk in Leiden, bouwgeschiedenis, interieur en gedenktekens*, Uitgeverij WBOOKS, 2011.

Zonder auteursvermelding: *Een toekomst voor kerken, Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Brochure van Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2011. Te bekijken: www.cultureelerfgoed.nl/actueel/nieuws/toekomst-voor-kerken.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur

drs. A.H.(Arendie) Herwig-Kempers
Overste den Oudenlaan 7
2111 WB Aerdenhout
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

redactieleden

J.A.(Jeroen) Nipius
tel.: 078-6150510
e-mail: j.a.nipius@live.nl

J.W. (Jos) van Rooden
tel. 071 – 5165788 (werk)
e-mail: j.van.rooden@leiden.nl

drs. M.E.(Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R.(Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

vormgeving

Jeroen Nipius

KOPIJ/REACTIES:

Reacties, artikelen en illustraties dienen te worden gezonden naar de hoofdredacteur Arendie Herwig-Kempers.
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Graag vóór **1 april 2012**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1: Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst.
Paragrafen scheiden door een witregel.
Tussenkopjes naar keuze.
Noten automatisch onder aan de pagina.

2: Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren, min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, op CD of via e-mail. Internetplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar.
In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v. (fig. ..).
Alle illustraties voorzien van een onderschrift, vermeld aan het eind van de tekst.

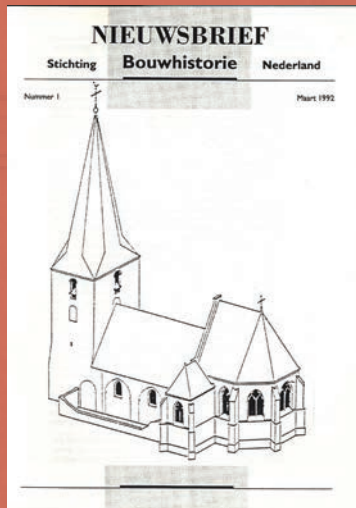
3: Literatuur.

Literatuur die geciteerd is, of andere bronnen vermelden aan het eind van het artikel in een bibliografie, of verwerken in de noten.

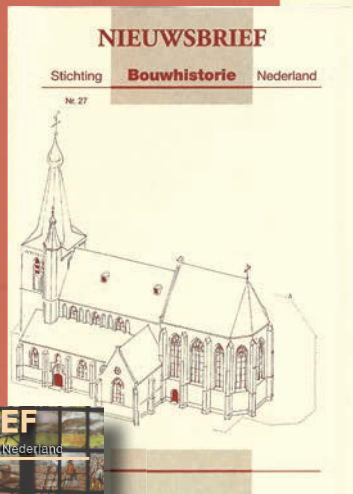
De redactie behoudt zich het recht voor artikelen te weigeren, of in te korten in overleg met de auteur.

Op de omslag: *De zwaar beschadigde Eusebiuskerk vanuit het koor gezien naar de toren, november 1944 (foto P.J. de Booys, Collectie G. Berends).*

Achterzijde omslag: *Verschillende verschijningsvormen van de nieuwsbrief door de jaren heen.*

NUMMER 1 - MAART 1992

NUMMER 27 - 2000

NUMMER 41 -DECEMBER 2006

ISSN 1872-602X

NUMMER 44 - 2008